

Odgoj i sloboda

Kuliš, Emanuela

Master's thesis / Diplomski rad

2014

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:227207>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-10-26**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet
Diplomski studij filozofije i pedagogije

Emanuela Kuliš

Odgoj i sloboda

Diplomski rad

Izv. Prof. Marijan Krivak

Osijek, 2014

Sadržaj

Uvod.....	1
1. O filozofiji odgoja.....	3
2. Odgoj i obrazovanje – odgoj (obrazovanje).....	5
2.1. Odnos etike i odgoja, morala i odgoja.....	9
2.2. Emancipacijski odgoj kao odgoj za stvaralaštvo.....	14
3. Sloboda.....	19
3.1. Bit čovjeka i svijeta.....	26
3.2. Erotički odnos prema čovjeku.....	29
3.3. Manipulacija i autoritarnost.....	30
3.4. Dužnost i odgovornost.....	33
Zaključak.....	34
Literatura.....	36

Sažetak

Filozofija odgoja kao praktička filozofska disciplina otvara mogućnost praktičkog djelovanja. Njen je zadatak kritičko promišljanje biti odgoja te osvjetljivanje mogućnosti i pokušaja njegove instrumentalizacije. Stoga je intencija filozofije odgoja traganje i otkrivanje istine.

Odgoj i obrazovanje su pojmovi koji se u pedagoškoj literaturi najčešće odvojeno misle i koriste. Međutim, nema odgoja koji ne obrazuje, kao što ni nema obrazovanja koje ne odgaja. Stoga se pojam odgoja iz filozofske pozicije promatra srodno pojmu obrazovanja. Dapače, odgoj i obrazovanje su srodni pojmovi. Odgoj je moguć samo kao stvaralačko sudjelovanje ili kao sustvaralačko djelovanje odgajatelja i odgajanika koji time zadovoljavaju svoje temeljne potrebe i potvrđuju se kao slobodna ljudska bića. Stvaralaštvo kao takvo je samosvrhovito i kao takvo je potreba čovječnosti. Samo odgoj koji kritički promišlja svoje djelovanje može biti odgovorno stvaralaštvo. Iako je odgoj namjerno vođeno djelovanje s obzirom na intenciju, on ima svrhu u samom sebi i nikada ne može biti do kraja isplaniran. Tijekom odgajanja, odnosno obrazovanja, i odgajanik i odgajatelj se mijenjaju, međusobno razvijaju. Iako je odgajatelj inicijator odgoja, odgajanik i njegove potrebe usmjeravaju daljnji tijek razvoja njegovih moći, mijenjajući i sebe i odgojitelja. Budući da svako ljudsko djelovanje ima svoj cilj i svrhu, ima ju i odgoj. Cilj odgoja je razvitak čovjeka u njegovoj biti, a svrha odgoja u samoj sebi. Kada bi odgoj bio do kraja isplaniran, bila bi riječ o manipulaciji. Manipulacija je, prema tome, formiranje čovjeka prema izvanjskim mjerilima i izvanjskoj svrsi. Glavno sredstvo manipulacije ljudskim htijenjem bila je i jest neistina. Nasuprot manipulacije stoji sloboda koja ulazi u svijet putem odgovornosti. Sloboda je uvijek kao sloboda na djelu, stoga je pojedinac kao osoba nezamjenjivi subjekt slobode.

Sloboda u fundamentalnom ontološkom smislu čini bit čovjeka. Odricanje od slobode značilo bi gubitak bitka čovjeka, gubitak njegove čovječnosti.

Ključne riječi: odgoj, sloboda, filozofija odgoja, stvaralaštvo, manipulacija

Uvod

Zadatak diplomskog rada je kritički promišljati odgoj i slobodu, kao i njihovu međusobnu povezanost. Odgoj i sloboda nužno idu jedno uz drugo te uz sebe vežu i još mnogo više. Zato ovaj rad pokušava doprinijeti njihovom boljem razumijevanju, trudeći se uočiti i pobliže definirati određene odnose.

Prvo poglavlje, naslovljeno *O filozofiji odgoja*, daje uvid u ono što filozofija odgoja jest. Kratkim povijesnim prikazom, želi se ukazati na njezinu bogatu tradiciju, a ujedno i potrebu za daljnjim promišljanjem i istraživanjem. Filozofija odgoja jest prije svega filozofija, stoga treba stajati uz bok svim ostalim filozofskim disciplinama, surađujući i upotpunjujući sebe i njih.

Drugo poglavlje, pod nazivom *Odgoj i obrazovanje – Odgoj (obrazovanje)*, podijeljeno je u potpoglavlja *Odnos etike i odgoja, morala i odgoja te Emancipacijski odgoj kao odgoj za stvaralaštvo*. Ovom cjelinom pokušava se kritički promišljati pojam odgoja i obrazovanja, njihova podvojenost, odnosno srodnost. Također, kritičkim pristupom pokušava se istražiti odnos etike i odgoja te morala i odgoja, čija je uzajamnost neizbježna. Odgoj kao emancipacijski odgoj, koji je ujedno i odgoj za stvaralaštvo, dodatno produbljuje problematiku odgoja. Što je emancipacija? Što je stvaralaštvo? U kojoj je vezi sloboda i stvaralaštvo s odgojem? Kako i na koji način su povezani? Ova i slična pitanja se otvaraju i pokušavaju pronaći svoj put prema odgovoru.

Treće poglavlje, naslovljeno *Sloboda*, podijeljeno je na četiri potpoglavlja. Prvo potpoglavlje jest *Bit čovjeka i svijeta*, drugo *Erotički odnos prema čovjeku*, treće *Manipulacija i autoritarnost* i četvrto potpoglavlje *Dužnost i odgovornost*. U ovom poglavlju fenomen slobode istražuje se iz različitih kutova. Pristupa mu se iz Kantove, Millove te Marxove i Engelsove perspektive, pokušavajući sve dodatno analizirati interpretacijama drugih autora poput Polića, Veljaka i drugih. U potpoglavlju *Bit čovjeka i svijeta* riječ je prije svega o čovjekovom suodnosu s drugim ljudima i njihovoj međusobnoj uvjetovanosti s naglaskom da se čovjek, kao ni bit čovjeka, ne može oblikovati, nikada do kraja i nikada ničim izvan sebe same. Bit čovjeka i svijeta treba se stalno potvrđivati i pronalaziti, samog sebe određivati i ponovno tražiti. Potpoglavlje *Erotički odnos prema čovjeku* govori o tome da pojam erosa i erotiškoga treba ponovno promišljati i razumijevati. Banaliziranje tog pojma u svakodnevicu nas upućuje na to. Eros je prije svega ljubav i nadahnuće, filozofski nagon za istinom i spoznajom. Prema tome, kao takav trebao bi biti prisutan u svakom odgojnom odnosu, uvijek! Nažalost, (pre)često dolazi do manipulacije u odgoju i uopće u životu. Stoga potpoglavlje *Manipulacija i autoritarnost* progovara o toj

problematici. Pita se gdje je granica između odgoja i manipulacije, što je autoritarnost i što ju u bitnome određuje? Kakvo društvo je autoritarno i što to znači za odgoj? Manipulacija koju karakteriziraju autoritarni odnosi moći u potpunosti je suprotnosti s odgojem i njegovom biti, stoga ju je potrebno analizirati da bi ju bilo moguće prepoznati i zaustaviti. Zadnjim potpoglavljem *Dužnost i odgovornost* nastoji se zaokružiti cjelina trećeg poglavlja. Može li sloboda biti bez odgovornosti i koja je uloga dužnosti? Koja je poveznica između slobode i dužnosti? Što sve to znači za odgoj i čovjeka, za stvaralaštvo i emancipaciju? To su samo neka od pitanja na koje se pokušava pronaći odgovor.

Iako je tema diplomskog rada *Odgoj i sloboda* uistinu široka, podatna za mnoge pristupe i otvarajuća za brojne probleme, bilo je potrebno usmjeriti se samo na neke aspekte – što zbog formalnih, što zbog drugih ograničenja. Međutim, tema je doista neiscrpna, tako da se ovim radom pokušava dati samo jedan mali, skroman dio, u nadi da je ipak dovoljan da u svakome od nas postavi pitanje što danas znači biti slobodan i što znači istinski odgajati.

1. O filozofiji odgoja

Počeci filozofije odgoja obično se smještaju u antiku, sa sofistima ili, najkasnije, s Platonom. Kod njih je nesumnjivo postojao snažan interes za odgoj, ali interes u smislu korisnosti.¹ Odgoj je za njih bio samo sredstvo ostvarenja nekog odgoju postavljenog izvanjskog cilja. Stoga se odgoj svodio na manipulaciju, bez obzira na plemenitost cilja odgoja. Oni su se pitali o načinu ostvarivanja idealne ili barem stabilne države i proizvodnji podobnih građana takvoj državi. Zbog toga je njih eventualno zabrinjavala jedino neučinkovitost manipulacije, odnosno odgoja. Međutim, oni u tome nisu vidjeli ništa sporno.²

Već u *Politeji* kod Platona odgoj jest prvi sistematski koncept obrazovanja u europskoj kulturi uopće, dok je Aristotel u *Politici* govorio o pedagogiji kao dijelu praktičke, odnosno političke filozofije. Filozofija je od samih početaka upućena na poučavanje te je »oduvijek pokazivala interes da posreduje vlastita dostignuća i da zbilju približi umu«.³ Filozofija želi vlastite spoznaje instalirati u zbilju te »primjeriti zbilju logosu oslobađanjem od pometenosti i polu-refleksivnosti svakodnevnog praktičkog života«.⁴ Odgoj je u onom bitnom – kultivizacija, a vrhunac je kultivizacije – filozofija. Prema tome, odgoj i filozofija nalaze se u »odnosu tijesne upućenosti« te je njihova veza neraskidiva.⁵ Filozofija pokušava dati nova značenja, traži smisao poučavanja i što je vrijedno poučavati. Filozofija pita koji su ciljevi odgoja. Ona treba, prije svega, biti pitanje, odnosno postavljanje pitanja o svemu što znamo ili vjerujemo da znamo o odgoju jer, kao što i Kant ističe, čovjek se postaje samo odgojem.⁶ Prema tome, filozofija jest *paideia*, zajedničko odgajanje i obrazovanje, odnosno učenje i vještina vođenja duše.

Stoga, veze između filozofije i odgoja trebaju biti prije svega »potpuno, radikalno i životno pitanje«.⁷ Osim toga, ozbiljno bavljenje odgojem nije više moguće bez filozofije, kao što nije moguće ozbiljno bavljenje filozofijom zaobilaženjem ili marginaliziranjem pitanja odgoja.⁸

Budući da je svaki odgoj, a prema tome i obrazovanje, nužno utemeljen u nekoj filozofiji ili barem na »pogledu na svijet«, tim utemeljenjem u filozofiji, odgoj filozofiju čini praktičkom. To

---

¹ Milan Polić, »Vrijednosno i spoznajno u suvremenom odgoju«, u: Milan Polić (ur.), *Filozofija i odgoj u suvremenom društvu*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 2006., str. 244.

² M. Polić, »Vrijednosno i spoznajno u suvremenom odgoju«, str. 245.

³ Slobodan Sadžakov, »Moderna subjektivnost i samo-odgoj«, u: Milan Polić (ur.), *Filozofija i odgoj u suvremenom društvu*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 2006., str. 291.

⁴ S. Sadžakov, »Moderna subjektivnost i samo-odgoj«, str. 291.

⁵ Isto.

⁶ Riccardo Sirello, »Filozofija i odgoj: sloboda ili usuglašavanje«, *Metodički ogledi* 12 (2/2005), str. 73-77., ovdje 74.

⁷ R. Sirello, »Filozofija i odgoj: sloboda ili usuglašavanje«, str. 76.

⁸ Milan Polić, *K filozofiji odgoja*, »Znamen«, Zagreb 1993., str. 9.

znači »zbijskom osnovom (izmjene) svijeta«. Upravo zbog toga što se odgojem čovjek najneposrednije stvara i potvrđuje kao čovjek, filozofija – i to kao filozofija odgoja – sebe u odgoju najneposrednije zatiče na djelu, kojim čovjek prouzvodi, dakle izumljuje sebe i svijet.⁹ Dakle, odgoj – kao i filozofija – dio su »praktičkih posebnosti kojima su jedinice gurnute u razmišljanje o sebi samima, u poimanje i djelovanje kao subjekti«. ¹⁰ Stoga i pitanje odnosa filozofije i odgoja treba postaviti radikalno, a odgoj povezati sa slobodom te promišljati o njemu također kao pitanju o lišenosti smisla. Jer filozofija je »znati-bití«. ¹¹

Kada je riječ o određivanju značaja i mogućnosti filozofije odgoja, ono je u direktnoj povezanosti s generalnim određivanjem značaja i mogućnosti filozofije uopće. ¹² Tako Slobodan Sadžakov ističe da se danas mogu razlikovati dvije tendencije unutar filozofije odgoja. Prva tendencija filozofiju odgoja shvaća kao ideologiju, dok druga tendencija smatra da upravo filozofija odgoja treba rješavati pitanje smisla odgoja, a možda i promišljati načela odgojnog djelovanja. Prema prvoj, cilj je »maksimalno artikuliranje pedagoške epistemologije«, dok druga potencira »izravno teorijsko analiziranje i tumačenje odgojnog iskustva«. ¹³ Filozofija odgoja i obrazovanja otvara svojevrsan put u kritiku teorije, put koji polazi od same prakse filozofije, a to je odgoj i nastava. ¹⁴ Stoga je filozofija odgoja i obrazovanja najistaknutije područje filozofije, dokle god ima ambiciju doista utjecati na ljudski život. Prema tome, odgoj je prva praksa filozofije. ¹⁵ Čini se da bi filozofija odgoja – kao filozofska disciplina i dio praktičke filozofije – prije svega trebala biti kritičko mišljenje što je inače, tautologija, jer ako je doista mišljenje, onda je i kritičko koje dotiče i ono nemoguće te otvara mogućnost praktičkog djelovanja.

Moglo bi se pomisliti da ono što se naziva filozofskom kritikom odgoja i obrazovanja ili filozofskim domišljajem odgoja i nastave, filozofijom nastave i filozofijom odgoja, samo označava jedno od područja pedagogije novim terminima. Međutim, to nije tako. ¹⁶ Budući da je upravo zadatak filozofije – pogotovo filozofije odgoja – kritičko promišljanje biti odgoja te osvjetljivanje mogućnosti i pokušaja njegove instrumentalizacije kako bi se omogućilo istinsko pedagoško djelovanje, pedagogija ne bi smjela imati ništa protiv takvog kritičkog pristupa. ¹⁷ Osim toga, uloga filozofije nije da bude ukras ili dopuna pedagogije jer filozofija ima izvorniju

---

⁹ Milan Polić, *Odgoj i svije(s)t*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 1993., str. 25-26.

¹⁰ R. Sirello, »Filozofija i odgoj: sloboda ili usuglašavanje«, str. 73.

¹¹ Isto, str. 74.

¹² S. Sadžakov, »Moderna subjektivnost i samo-odgoj«, str. 289.

¹³ Isto, str. 291.

¹⁴ J. Marinković, *Utemeljenost odgoja u filozofiji*, str. 38.

¹⁵ Isto, str. 37.

¹⁶ Isto, str. 35.

¹⁷ M. Polić, *K filozofiji odgoja*, str. 11.

ulogu utemeljenu na višoj spoznajnoj moći. Filozofija odgoja razvija imanentnu filozofsku metodu i filozofski pristup koji podrazumijeva »*horizont sintetičnosti*, povezanost svih filozofskih znanja i nužnost 'cirkulacije' dostignuća filozofskih disciplina«. ¹⁸

Filozofija odgoja ima i ulogu sintetiziranja doprinosa drugih znanosti, poput socijalne psihologije, psihoanalize i slično. Također treba naglasiti važnost povezivanja filozofije odgoja s praktičko-filozofskim disciplinama, poput etike, te povezanost s filozofskom antropologijom jer »u osnovi svake filozofije odgoja stoji neka antropologijska pretpostavka«. ¹⁹ Osim toga, *princip moderne subjektivnosti* nalazi se u središtu modernog građanskog svijeta, čiju okosnicu predstavlja antropologijski stav da je sloboda suština ljudskog bitka (ideje homocentričnosti i logocentričnosti) spram koje se sve mora odmjeravati. ²⁰ Filozofija odgoja stoga mora ukazivati na opasnost svega onog što baca sjenu na povijesno dosegnutu razinu i što onemogućuje dalji razvoj moderne slobode. Filozofija odgoja isto tako mora ukazivati na ono alternativno i na ono univerzalno te mora biti suprotnost onom ideologijskom. Upravo je jedna od središnjih točaka koncepta odgoja i »dodirna točka između slobode i odgoja«, dakle samoodgoj. ²¹

2. Odgoj i obrazovanje – odgoj (obrazovanje)

Podjela odgoja i obrazovanja naslućuje se već kod Aristotela, doduše donekle drukčije ²² nego u pedagozijskoj literaturi gdje se pojmovi odgoja i obrazovanja odvajaju, odnosno podvajaju i suprotstavljaju. Već i pojmovno razdvajanje odgoja i obrazovanja ukazuje na *rascjep* onoga što je u samoj biti čovjeka, dakle svijeta, oduvijek bilo zajedno, »kao ono što *jest (bilo)* i ono što *treba biti*, kao *znanje i htjenje (vrijednosti)*, kao *prošlo i buduće*«. ²³ Budući da je istinski odgoj moguć samo na osnovi istinskog obrazovanja, podvajanje odgoja i obrazovanja samo je prvi korak njihove instrumentalizacije. ²⁴ Također, samom tvrdnjom da odgoj i obrazovanje imaju različite *zadatke*, postavljaju se na funkcionalnu razinu te se zatim odvajaju. To upućuje na to da odgoj i obrazovanje, kao dvije različite formativne djelatnosti, nečemu *služe*. ²⁵ Neki autori, poput Polića, to smatraju pogrešnim jer »to znači da ih se misli kao djelatnosti koje svoju svrhu

---

¹⁸ S. Sadžakov, »Moderna subjektivnost i samo-odgoj«, str. 292.

¹⁹ Isto.

²⁰ Isto.

²¹ Isto, str. 300.

²² M. Polić, *Odgoj i svije(s)t*, str. 17.

²³ Isto, str. 27.

²⁴ Isto, str. 79.

²⁵ Isto, str. 16-17.

nemaju u sebi, nego izvan sebe, tj. u onome u čijoj službi moraju ostvariti svoj zadatak«. ²⁶ Međutim, odgoj, a tako i obrazovanje, djelatnost je koja ima svrhu u sebi samoj. Iako je namjerno, plansko, svrhovito djelovanje, ono nije i ne može nikada do kraja biti isplanirano.

Iz pogleda na svijet kao cjelinu i iz poimanja njegovog smisla i vrijednosti, proizlaze odgojne upute. U tome se odgojna praksa razlikuje od mnogih drugih praktičkih djelatnosti u društvu jer svako smišljeno odgojno i obrazovno nastojanje upućuje na određena polazišta koja proizlaze iz vrijednosno utemeljenog nazora o svijetu. ²⁷ Ljudski je nemoguće djelovati bez cilja i svrhe, a to znači da je nemoguće djelovati bez određenih životnih vrijednosti prema kojima se čovjek djelujući upravlja. ²⁸ Jezgra odgoja jest čovjek sam, odnosno njegovo ljudsko biće. Stoga, teorija odgoja koja uistinu želi obuhvatiti svoj predmet onakav kakav on po sebi jest, mora polaziti od čovjeka prema viziji onoga što treba biti, a ne da se iz vizije onoga što se želi biti propisuje što čovjek po sebi jest. ²⁹

Jedna od teorija odgoja jest i marksistička teorija odgoja. Ona teorija odgoja koja sebe smatra marksističkom izvodi se iz teorije društva, a ne iz etičkih shvaćanja. Filozofski temelji odgoja traže se u filozofiji povijesti i filozofiji društva. Prema tom shvaćanju, odgoj kao dio društvene svijesti određen je načinom kojim se stvaraju sredstva za život (kao i društvo u cjelini). Odgoj je kao fenomen u samom svom biću klasno determiniran te je on ustvari klasni interes pretvoren u koncept odgojnih namjera, ciljeva i sredstava. Prema tome, odgoj je klasan i u svom biću tek sredstvo kojim se održava klasna vlast. Iz toga proizlazi da odgoj nije ništa zasebno i vlastitom pravilnošću određeno, već naprotiv da je odgoj u potpunosti ovisan o političkoj volji. Time se osporava relativna autonomnost odgoja te se dovodi u pitanje pedagogija kao znanost o odgoju. ³⁰

Međutim, čovjekova je ljudskost utemeljena u odgoju. ³¹ Odgajati treba uvijek prema onom budućem. ³² Stoga, odgoj kao sredstvo održavanja društvenog poretka i nije odgoj! Nego stoji u suprotnosti s odgojem kao takvim. Odgoj je djelatnost kojom se čovjekove moći razvijaju prema maksimalnim mogućnostima. Put prema drukčije mogućem prema tome ostaje otvoren. Međutim, odgoj kao razvitak individualnih moći nije i ne može biti određen samo njima samima, budući da odgojne mogućnosti – kao i mogućnosti uopće – nisu nikome otvorene samo po njemu samome. Iz tog razloga, odgoj je u biti obrazovanje jednako kao što je i obrazovanje u biti odgoj.

---

²⁶ Isto, str. 18.

²⁷ J. Marinković, *Utemeljenost odgoja u filozofiji*, str. 29.

²⁸ M. Polić, *K filozofiji odgoja*, str. 20.

²⁹ J. Marinković, *Utemeljenost odgoja u filozofiji*, str. 41.

³⁰ Isto, str. 40-41.

³¹ M. Polić, *K filozofiji odgoja*, str. 16.

³² Željko Senković, »Kantova teorija odgoja u etičkoj perspektivi«, *Cris* 13 (1/2011), str. 135-144, ovdje 139.

Obrazovanje je, dakle, oblikovanje čovjeka u duhu određene kulture na odgojan način koji brine za ono što je bit ljudskog, za slobodu.³³ Kultura se pak istinski obnavlja kao odgoj, dakle obrazovanje. Potvrđuje se u pojedincu kao povijesni (nagovijesno) temelj razvoja njegovih ljudskih mogućnosti.³⁴

Kada je riječ o kulturi, prema Eagletonu, moguće je razlikovati tri pojma kulture, i to kulturu kao identitet, kulturu kao civilizaciju te kulturu kao potrošačku kulturu. Kultura može označiti i podjelu u čovjeku, između onog dijela koji nas »obrazuje i profinjuje« i svega onoga što u nama predstavlja »sirovu građu za takvo obrazovanje«. ³⁵ Stoga, jednom kada se kultura shvati kao sebe-kultiviranje, ona uspostavlja dvojnost između »viših i nižih sposobnosti, volje i želje, razuma i strasti« koje odmah potom nastoji nadići.³⁶ Na taj način kultura je ustvari sebenadilaženje, ali i sebeostvarenje.³⁷ Prema tome, ako smo bića kulture, onda smo istodobno i dio prirode na koju djelujemo. Prirodi nalikujemo jer – poput nje – moramo zadobiti neki oblik, a razlikujemo se od nje jer to možemo učiniti sami sa sobom i to tako da uvodimo u svijet stupanj samorefleksije koju ostala priroda ne može doseći. Međutim, kultivacija može biti i nešto što drugi čine nama.³⁸ Kultura je na jednoj razini kritika društvenog života, a na drugoj razini zagovara društveni život jer od njega nije ni odvojena ni potpuno povezana.³⁹ Kultura je, kao i civilizacija, mijenjala svoje značenje kroz povijest. Riječ je najprije značila nešto poput »kultiviranosti« (poljodjelstvo), da bi u 18. stoljeću postala sinonim za »civilizaciju«. Kao sinonim, značila je opći proces intelektualnog, duhovnog i materijalnog napretka. Na prijelazu u 19. stoljeće, pojam kulture počeo je mijenjati značenje te je postajao antonim pojmu »civilizacije«. ⁴⁰ Kultura tada određuje »duhovni, kritički i visokoumni pristup svijetu od onoga vedre lagodnosti«, dok je civilizacija »druželjubitiv pojam, stvar izvorne duhovitosti i uglađena ponašanja«. ⁴¹ Civilizacija kao pojam je počela gubiti na značenju i sve manje biti uvjerljivi vrijednosni pojam te je sukob između kulture i civilizacije bio sastavni dio otvorenog neslaganja između tradicije i modernosti.⁴² Međutim, događa se obrat u značenju pojma kulture od njemačke idealističke filozofije nadalje, kada kultura počinje zadobivati nešto od svog modernog

---

³³ M. Polić, *Odgoj i svije(s)t*, str. 22.

³⁴ Isto, str. 23.

³⁵ Terry Eagleton, *Ideja kulture*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb 2002., str. 12.

³⁶ T. Eagleton, *Ideja kulture*, str. 12.

³⁷ Isto.

³⁸ Isto, str. 13.

³⁹ Isto, str. 15.

⁴⁰ Isto, str. 17.

⁴¹ Isto, str. 18.

⁴² Isto, str. 18-19.

značenja kao »osebnog načina života«. ⁴³ U 20. stoljeću sam pojam »kultura« označava pluralizaciju koja nije lako spojiva sa zadržavanjem pozitivnog naboja »kulture«. Međutim, Eagleton dalje ističe »da bi kultura kao kritika bila nešto više od dokone izmišljotine, ona mora smjerati praksama u sadašnjosti koje navješćuju nešto od naklonosti i ispunjenja za kojima ona teži«. ⁴⁴ Osim toga, sve kulture nužno uključuju praktičko djelovanje poput odgoja i obrazovanja, nastojanja oko dobrobiti, komunikacije i uzajamne podrške. Kada kulture ne bi uključivale praksu, ne bi se mogle reproducirati. ⁴⁵

Ukoliko su ljudske mogućnosti stvaralačke, utoliko su i kulturno produktivne. ⁴⁶ Stoga je ljudsko biće raspoloživo za odgojivost koja se odvija preko kultivacije. Odgoj kao kultivacija – briga, skrb i poštovanje za vlastiti predmet – je prema tome njegovanje života.

Odgojna zbilja se temelji na živom odnosu između ljudskih bića. Bez tog živog odnosa ne može biti i nema odgojne zbilje. U njemu se ostvaruje »puni kulturni život i održava kontinuitet vrijednosnog doživljavanja«. ⁴⁷ Pokretačka snaga živog međuljudskog odnosa jest ljubav, a odgojno djelovanje ovisi i o odgajatelju i odgajaniku. Ipak, ličnost odgajatelja nezamjenjiva je u odgojnom djelovanju jer u sebi objedinjuje stručnost i odgojne kriterije. ⁴⁸ Dakle, odgajatelj omogućuje razvoj moći odgajanika, ali i samom sebi – i to tako što slijedi i svoje i odgajanikove potrebe. Odgajatelj koji želi odgajati i sam mora biti otvoren odgoju, mora biti spreman mijenjati i razvijati se zajedno s onim koga odgaja, jer razvitak odgajanikovih moći otvara nove mogućnosti ne samo njemu nego i njegovu odgajatelju. To znači da je odgoj u biti uvijek i samoodgoj po kojem odgoj ponovno biva omogućen. ⁴⁹ Stoga odgajatelji koji omogućavaju djeci da se ljudski razvijaju s njima, omogućavaju im ljudski razvitak uopće. Prema tome je »odgoj samo kao suodgoj i samoodgoj omogućio i stvorio čovjeka«, budući da je tako čovjek stvorio samoga sebe. ⁵⁰

Budući da bez živog odnosa između ljudskih bića nema ni odgojne zbilje, odgoj i obrazovanje – kao oblik ljudske komunikacije – upravo se zbivaju u toj relaciji. Bit odgoja je u ljudskoj relaciji, prema tome nužno je i korisno poznavati znanstvene discipline koje se bave tim, iako ono nije presudno za zbivanje odgoja. Sfera odgoja ne može se nepogrešivo programirati

---

⁴³ Isto, str. 19.

⁴⁴ Isto, str. 31.

⁴⁵ Isto, str. 33.

⁴⁶ M. Polić, *Odgoj i svije(s)t*, str. 23.

⁴⁷ Marija Bratanić, »Suvremenost pedagoške misli Pavla Vuk-Pavlovića«, u: Milan Polić (ur.), *Filozofija i odgoj u suvremenom društvu*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 2006., str. 9.

⁴⁸ M. Bratanić, »Suvremenost pedagoške misli Pavla Vuk-Pavlovića«, str. 9.

⁴⁹ M. Polić, *K filozofiji odgoja*, str. 20.

⁵⁰ M. Polić, *Odgoj i svije(s)t*, str. 128-129.

prema znanstvenom receptu.⁵¹ Odgoj se usmjerava viziji budućeg, dakle prema onom što tek treba biti, što nastaje. On pretpostavlja mogućnost čovjeka da to buduće učini ili ne učini stvarnošću te je taj realitet, koji ustvari još nije, pretpostavka svakog odgojnog nastojanja.⁵² Osim toga, odgoj je dijalektičan jer onog kojeg se odgaja se i sam odgaja. Obrazovanje je dio odgoja, oblik odgoja. To znači da će i proces obrazovanja uvijek biti ljudska komunikacija⁵³ koja je pretpostavka svakog utjecaja u ljudskom društvu.⁵⁴ Da bi odgoj uistinu bio odgoj, on mora biti zadovoljenje i odgajaničkih i odgajateljevih potreba što znači da je odgoj moguć samo kao stvaralačko sudjelovanje ili kao sustvaralačko djelovanje odgojnih subjekata – i odgajnika i odgajatelja – koji odgojem zadovoljavaju svoje temeljne potrebe i potvrđuju se kao slobodna, kulturna, ljudska bića.⁵⁵ Prema tome, obrazovanje je oblik odgoja kojim čovjek potvrđuje sebe kao čovjeka te je ono prvenstveno čovjekova egzistencijalna odredba koje nema samo socijalnu funkciju, već je u bitnome pretpostavka te socijalne funkcije. Obrazovanje gubi svoj smisao, ako ono nije oblik postojanja čovjeka kao čovjeka.⁵⁶ Stoga ni nema obrazovanja koje ne odgaja. No, ostaje pitanje čime obrazovanje odgaja i u kojem smjeru kao i što je to u obrazovanju da ono to može? Također je pitanje kolika je moć odgajatelja da kontrolira odgojnu moć obrazovanja?⁵⁷

2.1. Odnos etike i odgoja, morala i odgoja

Kada je riječ o odnosu etike i odgoja, morala i odgoja, ne postoji slaganje među onima koji se bave ovim pitanjima. To dovodi do pitanja, je li upravo nedomišljenost tog odnosa jedan od uzroka određenih odgojnih neuspjeha koje priznaju manje-više svi, bez obzira na teorijska neslaganja u odgoju?⁵⁸

Ako je etika nauka o moralu upravo kao nauka o slobodi, onda je etika nauka o moralu i(li) slobodi, što pak znači da je moral ili sloboda, ili je sloboda moral, ili moral ima nešto zajedničko sa slobodom što je predmet etike kao nauke, ili je pak u odnosu sa slobodom tako da ga etika kao nauka može imati za svoj predmet, ukoliko je i sloboda njen predmet.⁵⁹ Osim toga, etika cilja i na sam način čovjekova djelovanja, odnosno cilja na praksu. Ona treba čovjeku pokazati put

---

⁵¹ Isto, str. 14.

⁵² Isto, str. 45.

⁵³ Isto, str. 100.

⁵⁴ Isto, str. 105.

⁵⁵ M. Polić, *K filozofiji odgoja*, str. 19-20.

⁵⁶ J. Marinković, *Utemeljenost odgoja u filozofiji*, str. 25.

⁵⁷ Isto, str. 29.

⁵⁸ Milan Polić, *E(ro)tika i sloboda: Odgoj na tragu Marxa*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 1990., str. 23.

⁵⁹ M. Polić, *Odgoj i svije(s)t*, str. 82.

kako se ostvariti kao čovjek, pri čemu se pretpostavlja da je jedino znanost ta koja može pokazati put ispravnog ljudskog djelovanja. (To je međutim potpuno nedomišljeno.) Etika jest normativna znanost jer je normativnost u njezinoj biti. Stoga je i etika u određenoj proturječnosti kao i ostale normativne znanosti, budući da je »normativna znanost nešto u sebi duboko protivrječno, jer kao znanost ne prekoračuje i ne može prekoračiti horizont činjenica, a istovremeno u svom normativnom nastojanju upravo te činjenice dovodi u pitanje«. ⁶⁰ Ono čemu dakle normativna znanost teži je zapravo da buduće bude po mjeri prošlog. To znači da normativna »znanost« može zahtijevati samo to što ionako već jest. ⁶¹ Pedagogija zapada u istu proturječnost kao i etika. Njihov je osnovni problem »znanstveno utemeljenje najvišeg ili vrhovnog principa u kojem je imanentno sadržana i iz kojeg je izvedena njihova etička koncepcija«. ⁶²

Čovjek je u odgoju prije svega etička ličnost koja svoje postojanje ima u nepredvidljivom i nezavršivom zbivanju. Dakle, čovjek opstoji ljudski kao etička svijest, a opstojnost je etičke svijesti u dinamici zbivanja. ⁶³ Odgoj je etičan u svojoj biti, jer njegovu zbivanju prethode kategorije smisla i cilja bez kojih bi odgoj bio besmislen. Odgoj ima vrijednosnu osnovu te se temelji na životnoj praksi prihvaćanja određenih vrijednosti. Stoga je odgoj uvijek praksa vrijednosnog ideala koji mu stoji u temelju. Prema tome odgoj je uvijek etičko usmjerenje, ili drukčije rečeno, odgajati može samo ono što na sebi nosi etičko usmjerenje. Govor o odgoju ujedno je govor o moralu. ⁶⁴ Stoga kada se govori o odgoju kao eminentno ljudskom činu, govori se o njegovoj vezanosti uz etičnost osobnosti. On se očituje u relaciji između odgojitelja i odgajanika, stvarajući uvijek i svoj vlastiti odnos prema njoj. Ta relacija je relacija čovjeka prema čovjeku koja traje sve dokle god je čovjek u situaciji da se etičkim činom očituje i deklarira. ⁶⁵ Odgoj je oblik kojim čovjek postoji, a koji je po svojoj vrijednosnoj strukturi »izvanznanstven, nezavršen, otvoren etički zadatak nespojiv s mišlju da ga je moguće nizom parcijalnih, planiranih smišljenih spoznaja dovršiti u jednom sustavu utjecaja, koji rastu poput piramide u neko zauvijek određeno i nepromjenjivo zdanje«. ⁶⁶ Iako je čovjek jedino biće koje mora biti odgojeno, ⁶⁷ ne postoji točno određen način kako to činiti, jedino valja voditi računa o tome da se uvažavaju prirodne dispozicije čovjeka. ⁶⁸

---

⁶⁰ Isto, str. 86.

⁶¹ Isto.

⁶² Isto, str. 88.

⁶³ J. Marinković, *Utemeljenost odgoja u filozofiji*, str. 56-57.

⁶⁴ Isto, str. 84.

⁶⁵ Isto, str. 56.

⁶⁶ Isto, str. 58.

⁶⁷ Immanuel Kant, *Vaspitavanje dece*, Bata, Beograd 1991., str. 8.

⁶⁸ Ž. Senković, »Kantova teorija odgoja u etičkoj perspektivi«, str. 140.

Sustavu etičkih kategorija svjedoči i teorija odgoja. Samo ona etička kategorija koja se može pokazati kao praktička vrijednost u sferi odgojnog, doista je utemeljena.⁶⁹ Za odgojno, a prema tome i obrazovno djelovanje, potrebno je postaviti pitanje kako odgajanci – djeca i mladi, odnosno osobe u razvoju — doživljavaju vrijednosti i norme? Teoretičari odgoja pokušali su odgovoriti na ovo pitanje, no sve pokušaje odgovaranja povezuje to da nemaju zajedničku sliku o čovjeku – kao primjer se mogu navesti kognitivne teorije, psihoanalitički usmjerene razvojne teorije, socijalnopsihološki pristupi vrijednosti itd.⁷⁰ Stoga nije ni dan odgovor koji bi vrijedio za sve jednako. Stoga, praktičko mišljenje koje smjera na određenje čovjekova djelovanja traži svoj oslonac u spoznaji onoga što bi za to djelovanje moglo biti značajno – što i kako činiti te što je i kako moguće činiti? Ako već nešto treba biti, onda ono kao takvo mora biti i moguće. Na taj se način pitanje praktičkog mišljenja preobraća u pitanje teorijskog mišljenja.⁷¹

Etički čin je vezan za slobodu i rizik, uvid vrijednosti i odluku te odgovornost. Etičkim činom se čovjek konstruira kao čovjek, a društvo po njemu ima etički habitus. Ta dimenzija nema ništa s onim što se smatra sredstvom institucionaliziranog, tzv. moralnog odgoja. Moralni odgoj, kao dio institucionalizirane aktivnosti, isključuje etički angažman. Moralni odgoj je planiran, nema obilježje dvojbe, slobode i rizika, već ima svoja sredstva, nagovara, pokazuje uzore i kažnjava čime isključuje etički čin i svodi ga na heteronomnost.⁷²

Naspram tomu, autonomna etika je etika u kojoj pojedinac sam u sebi nalazi norme, odnosno principe svojega djelovanja. Ona se pita za samu formu htijenja koja – neovisno o svakom voljnom sadržaju – sama po sebi može biti i jest »princip koji se svijesti kao umnoj volji nameće kao imperativ«. ⁷³

Ako je čovjeku osnovni princip moralnog djelovanja unaprijed dan ili potpuno određen po nečem drugom, onda čovjek nije slobodan, nije određen po sebi. Sloboda moralnog djelovanja je u tom slučaju bitno ograničena ili potpuno ukinuta. Etike koje su koncipirane na takvim principima su heteronomne etike.⁷⁴

Nasuprot heteronomnih etika, Kant utemeljuje svoju autonomnu etiku po kojoj je »moralno djelovanje moguće jedino ukoliko mu je u osnovi samoodređenje umne volje, koja kao takva

---

⁶⁹ J. Marinković, *Utemeljenost odgoja u filozofiji*, str. 47.

⁷⁰ Alojzije Hobljaj, »Vrijednosno usmjereni odgoj u vrijednosno usmjerenoj školi«, u: Milan Polić (ur.), *Filozofija i odgoj u suvremenom društvu*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 2006., str. 98.

⁷¹ M. Polić, *Odgoj i svijest*, str. 35.

⁷² J. Marinković, *Utemeljenost odgoja u filozofiji*, str. 87.

⁷³ Branimir Donat, *Filozofijski rječnik*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1989., str. 43-44.

⁷⁴ M. Polić, *Odgoj i svijest*, str. 90.

jedina može donijeti atribut dobra«. ⁷⁵ Filozofija morala daje čovjeku kao umnom biću zakone *a priori* te počiva na svom čistom djelu. Prema tome, moralni zakoni zajedno sa svojim principima se razlikuju od svakog drugog saznanja. ⁷⁶ Prema Kantu, moralni zakon je uvjetovan slobodom, a spoznaja slobode je uvjetovana moralnim zakonom. Moralni zakon je objektivni ili univerzalni praktički princip koji se izražava u formi kategoričkog imperativa ili zapovijedi, a kao takav mora važiti za svako umno i ograničeno biće. Maksimala je pak samo subjektivno praktičko načelo. Jedino je um odredbeni razlog volje jer je nemoguće zamisliti išta drugo što bi se bez ograničenja moglo smatrati dobrim, osim jedino dobre volje. ⁷⁷

Volja je dobra samo po htijenju, odnosno po sebi. Ona nije dobra po onome što se postiže ili izvršava, niti po svojoj sposobnosti za postignuće bilo kojeg i bilo kakvog postavljenog cilja. Stoga Kant smatra da ju promatrano samu za sebe valja cijeniti neusporedivo više nego sve što bi se njome moglo postići u korist kakvog nagnuća ili sume svih nagnuća. ⁷⁸ Um pak nije dosta sposoban voditi volju u pogledu njezinih predmeta i zadovoljenja svih potreba pojedinca. Unatoč tome, um nam je dan kao »*praktična moć*, tj. kao takva moć koja treba da utječe na volju, zato mora da je njegovo pravo određenje da proizvede *volju koja je dobra sama po sebi*, a ne možda samo sredstvo kakve druge namjere«. ⁷⁹ Ipak, dobra volja sama po sebi ne smije biti jedino i čitavo dobro, no mora biti najviše dobro i uvjet svemu ostalome. ⁸⁰

Upravo je Kant postavio zahtjev da se »bude čovjekom« i utemeljio ga u svom poimanju čovjeka kao »moralnog bića«. ⁸¹ Ali, još bitnije, kao praktičkog bića! Dakle, budi to što možeš biti jer trebaš biti, budi to slobodan, jer si umno i samo tako ljudsko biće. Budi dakle čovjek jer ti to jesi samo onda ako si to što trebaš biti, a ne jednostavno tako da jesi to što jesi. Stoga Kant pokušava utvrditi moralni zakon iz kojeg bi se mogli izvesti svi imperativi dužnosti i zaključuje dvije maksime prema kojima bi se svaki čovjek trebao usmjeravati, ⁸² a to su »*Radi samo prema onoj maksimi, za koju ujedno možeš htjeti da postane općim zakonom.*« ⁸³ i »*Radi tako kao da bi maksima tvoga djelovanja s pomoću tvoje volje trebala postati općim prirodnim zakonom.*« ⁸⁴ Jedino pod ovim uvjetima, smatra Kant, čovjek može djelovati moralno, dakle ljudski i tako

---

⁷⁵ Isto.

⁷⁶ Isto, str. 106-107.

⁷⁷ Isto, str. 96.

⁷⁸ Immanuel Kant, *Osnivanje metafizike čudoređa*, Igitur, Zagreb 1995., str. 14.

⁷⁹ I. Kant, *Osnivanje metafizike čudoređa*, str. 17.

⁸⁰ Isto.

⁸¹ M. Polić, *Odgoj i svije(s)t*, str. 111.

⁸² Isto.

⁸³ I. Kant, *Osnivanje metafizike čudoređa*, str. 49-50.

⁸⁴ Isto, str. 50-51.

ispuniti zahtjev da bude čovjek.⁸⁵ Dakle, maksime koje čovjek sebi postavlja kao subjektivna pravila manifestiraju se putem samoozbiljenja, dok je praktičan zakon objektivan princip. Pri tome je važno da se maksime moraju moći poopćiti, odnosno važiti za sve. Čovjek prema tome djeluje onako kako misli da treba, a to mu omogućavaju subjektivna pravila, dok mu um zapovijeda objektivan princip – preko načela dužnosti.⁸⁶ Prema tome, bit etičkog fenomena – koji je radikalno domišljeno s Kantom – jest u tome što je slobodno i stvaralački preobražavalačko djelovanje utemeljeno na jedinstvu bitka i trebanja, dok je moralno djelovanje temeljeno upravo na njihovom apsolutnom podvajanju, na rascjepu onoga što jest i onoga što »treba da« bude.⁸⁷

Kant je odgoj usko povezao s etikom, budući da je odgoj »ono što omogućuje i prati postajanje etičnim u djelovanju iz dužnosti«. ⁸⁸ Sve se odvija posredstvom slobode koju treba omogućiti djetetu već od samog početka njegovog života.⁸⁹ Treba li djetetu od samog početka omogućiti slobodu, ili se ipak treba za slobodu tek izboriti, ostaje pitanje za promišljanje. Osim toga, Kantu je važno istražiti načine kojima se čovjeka treba disciplinirati – pripitomiti divljinu u sebi, kultivirati – važnost pouke i nastave, civilizirati – biti mudar, omiljen i utjecajan, te moralizirati – biti umiješan birati samo dobre ciljeve, kao i odgajati fizički i moralno.⁹⁰ Naime, čovjek prema svojoj prirodi nije moralno biće, ono to tek treba odgojem postati, a to znači kada bude u mogućnosti shvatiti dužnost i zakone.⁹¹

Kant je naglašavanjem pravog ljudskog dostojanstva pridonio samosvjesnom kulturnom razvitku čovječanstva. Upravo slobodno samoodređenje čovjeka i autonomija volje, pozitivni su prilozi i teorijskoj etici i praktičnom djelovanju modernog čovjeka. Ipak, njegov etički formalizam ima i nedostatak, a to je što u moralnom djelovanju ne dopušta sudjelovanje i pomoć čuvstava. Također odbacuje vrijednost ostvarivanja etičkih ideja u povećanju moralnog života. Isključuje ljubav i dobrotu iz etike te smisao i vrijednost samog ostvarivanja materijalnog etičkog dobra iz ćudorednog života. Tako rigoroznim pristupom ljudski se život iskazuje u vrlo uskim i siromašnim vrijednostima, iako on to dakako nije.⁹²

---

⁸⁵ M. Polić, *Odgoj i svije(s)t*, str. 111.

⁸⁶ Ž. Senković, »Kantova teorija odgoja u etičkoj perspektivi«, str. 142.

⁸⁷ M. Polić, *Odgoj i svije(s)t*, str. 116.

⁸⁸ Ž. Senković, »Kantova teorija odgoja u etičkoj perspektivi«, str. 135.

⁸⁹ Isto, str. 135.

⁹⁰ I. Kant, *Vaspitavanje dece*, str. 16.

⁹¹ Ž. Senković, »Kantova teorija odgoja u etičkoj perspektivi«, str. 139.

⁹² I. Kant, *Osnivanje metafizike ćudoređa*, str. 112-113.

2.2. Emancipacijski odgoj kao odgoj za stvaralaštvo

Pitanje bivanja čovjekom, pitanje vlastite slobode, odnosno pitanje emancipacije jest ono što nikoga u njegovoj ljudskosti ne ostavlja ravnodušnim. Pitanje oljuđenja je bitno i neizbježno pitanje odgoja i samoodgoja jer je istinski odgoj samo onaj odgoj koji se oslanja na bit čovjeka, koji iz nje proizlazi i koji baš nju – ciljajući ju – pogađa. Stoga, »ukoliko se u odgoju izražava i potvrđuje čovjekova bit, utoliko je i taj odgoj emancipacijski«⁹³ te je traganje za osnovom emancipacijskog odgoja zapravo traganje za onim po čemu smo ljudi. To je ustvari traganje za onim »po čemu smo mi sami u našoj ljudskoj egzistenciji, koja sebe može, ali i ne mora, misliti ljudski, nego neljudski ili obezljugujuće«.⁹⁴

Emancipacija je prema tome oslobođenje od zavisnosti, od podčinjenosti. Emancipacija je osamostaljenje. Čovjek se oslobađa od onog *još-neljudskog* od kojeg je zavisan i kojemu je podčinjen te od onog *neljudskog* od kojeg je još zavisan i kojemu je podčinjen. Sve dok prošlost može biti promijenjena, budućnost i emancipacija su na djelu. Stoga je emancipacija osamostaljenje čovjeka, ali ne pored ili protiv zbiljskog svijeta, već upravo s njim i u njemu.⁹⁵

O emancipaciji se može govoriti i u odnosu prema moralnosti. Kada je riječ o emancipaciji kao moralnosti, onda je emancipacija zapravo samo apstraktno oslobođenje od nemoralne zbilje za čiju je promjenu potrebno više od dobre volje:

»Emancipacija kao oslobođenje od neljudskog svodi se tu na dužnost da se djeluje ljudski, a to zapravo znači iz dužnosti i prema dužnosti, ali ne i iz zbiljskih potreba kroz koje se čovjekove moći subjektivno javljaju tražeći uvjete svoga ozbiljenja. Emancipacija kao moralnost stoga je samo apstraktna emancipacija, samo apstraktno osamostaljenje čovjeka, koji se osamostaljuje protiv ili pored realnog svijeta kao umna volja, kao dobra volja, koja brine samo o svojim namjerama, ali ne i o zbiljskim rezultatima svoje upletenosti u zbivanje svijeta.«⁹⁶

Ova Polićeva kritika Kantovog stajališta, otvara pitanja je li uistinu tome tako? Brine li dobra volja samo o svojim namjerama ili ne? Jer, prema Kantu, dobra volja se rukovodi moralnim zakonom koji mora važiti univerzalno i ne smije sugerirati ništa sadržajno. Moralni zakon stoga zahtijeva samo takvo djelovanje koje mogu i drugi ljudi prihvatiti.⁹⁷

Neki autori emancipacijski odgoj dovode i u vezu s predrasudama. Tako Veljak smatra ukoliko se odgoj i obrazovanje utemelje na sokratovskom poticanju samorazvijanja

⁹³ M. Polić, *E(ro)tika i sloboda: Odgoj na tragu Marxa*, str. 31.

⁹⁴ Isto.

⁹⁵ Isto, str. 133.

⁹⁶ Isto, str. 134.

⁹⁷ Immanuel Kant, *Kritika praktičkog uma*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd 1979., str. 10.

intelektualnih i prosudbenih moći, dakle onih moći koje čine pretpostavku razvitka samosvijesti emancipiranih ljudskih bića, smanjuju se vjerojatnosti održavanja i širenja predrasuda. Međutim, ni najdjelotvorniji emancipacijski odgoj – koji je ustvari samoodgoj – popraćen primjerenim obrazovanjem nije jamstvo oslobođenja od predrasuda. Ipak, ne smije se potcjenjivati odgojno-obrazovno djelovanje usmjereno na stvaranje kritičke (samo)svijesti emancipiranih ljudskih bića.⁹⁸ Stoga se i odgoj za slobodu i obrazovanje za autonomiju trebaju temeljiti na »djelovanju usmjerenom na stvaranje pretpostavki za razvijanje samosvijesti emancipiranih (a to, među ostalim, znači i od predrasuda oslobođenih) ljudskih bića«.⁹⁹

Ako se u pitanje emancipacije uključi i pitanje emancipacije žena, stvar se dodatno komplicira, jer nesporazumi nastaju već oko određenja emancipacije kao oslobođenja i samooslobođanja čovjeka.¹⁰⁰ Naime, pitanje ljudske emancipacije sve se više postavlja kao pitanje emancipacije žena, o čijem rješenju neposredno ovisi mogućnost unaprijeđenja odgoja i stvaranje uvjeta za slobodnije oblike socijalizacije. Također, institucionalni odgoj se sve više feminizira što dovodi do toga da će emancipacijski procesi uvelike ovisiti upravo o emancipaciji žena koje već jesu i sve više postaju »neposredno najzastupljeniji činitelj odgoja«.¹⁰¹ Feminizacijom institucionalnog odgoja »žensko pitanje« postalo je više ne samo stvar odgoja već je i odgoj postao stvar »ženskog pitanja«. To znači da institucionalni odgoj bitno i sve više ovisi o emancipaciji žena, te se na taj način istinska emancipacija žena stvaralački upliće u odgoj koji postaje izraz i sredstvo nje same.¹⁰²

Kao ilustraciju feminizacije odgojno-obrazovne struke, može se navesti podatak koji govori o tome da su učiteljice u osnovnom školstvu u Hrvatskoj 1984. godine činile nešto više od 72% od ukupnog broja učitelja. Trend feminizacije se nastavio te se danas nazire njena potpuna feminizacija. Naime, studentice razredne nastave čine preko 90% od ukupnog broja studenata. Procesom feminizacije je najviše i najprije zahvaćen predškolski odgoj, gdje je feminizacija potpuna. Kada je riječ o feminizaciji osnovnog školstva na razini razredne nastave – ono je potpuno feminizirano, dok je osnovno školstvo na razini predmetne nastave najvećim dijelom feminizirano. Srednje školstvo tek je blago feminizirano, dok je visoko školstvo maskulinizirano, ali s jasnim trendom feminizacije. Interesantno je i indikativno da sami studenti primjećuju

---

⁹⁸ Lino Veljak, »Obrazovanjem protiv predrasuda«, u: Milan Polić (ur.), *Filozofija i odgoj u suvremenom društvu*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 2006., str. 431.

⁹⁹ L. Veljak, »Obrazovanjem protiv predrasuda«, str. 425.

¹⁰⁰ M. Polić, *E(ro)tika i sloboda: Odgoj na tragu Marxa*, str. 24.

¹⁰¹ Isto, str. 144.

¹⁰² Isto, str. 14.

nastalo stanje, ali ih ono uopće ne brine, kao što ih ne brinu ni moguće posljedice.¹⁰³ Također, upravo podatak da je predškolski odgoj u potpunosti feminiziran, dok je visoko školstvo maskulinizirano, te da je jasan trend potpune feminizacije cjelokupne učiteljske struke na djelu, ukazuje na to da postoji »jasna korelacija između feminizacije pojedinih struka i slabljenja njihova društvenog i(li) materijalnog položaja«. ¹⁰⁴

Međutim, za daljnje razmatranje problema, potrebno je preispitati je li ravnopravnost spolova moguća (i poželjna) i zašto? Prema Poliću, nema dvojbe, »ravnopravnost spolova« je *contradictio in adjecto*. Time on želi ukazati na »nespojivost zahtjeva za ravnopravnošću s istodobnim ustrajavanjem na spolovima kao subjektima te ravnopravnosti«. ¹⁰⁵ Naime, spolovi koji nisu različiti nisu uopće spolovi jer je »svaki spol to što jest uvijek u razlici spram onog drugog«. Stoga Polić zaključuje da su spolovi nužno *nejednaki*. ¹⁰⁶ Kada je pak riječ o ravnopravnosti, onda se ustvari radi o opredjeljenju, o zahtjevu. Da bi ljudi bili ravnopravni, moraju biti građani. ¹⁰⁷ Prema tome, ljudi nisu ravnopravni kao konkretni ljudi, već samo kao građani – apstraktni ljudi koji mogu biti (pravno) jednaki, dok su slobodni samo kao zbiljski ljudi. ¹⁰⁸ Stoga i borci za »ravnopravnost spolova« ne uviđaju proturječnost svog zahtjeva jer je upravo borba za »ravnopravnost spolova« borba za neravnopravnost jer »spolovi imaju svoja određena i različita prava i obveze i stoga oni koji su ravnopravni ne mogu biti spolovi, a oni koji su spolovi, ne mogu biti ravnopravni«. ¹⁰⁹ Stoga je za zbiljske ljude važnije od ravnopravnosti spolova pitanje slobode. Dakle, radi se o tome kako da ljudi u »svojoj različitosti budu najviše što mogu biti«. ¹¹⁰ Između ostalog, zbog toga je vrlo važno tko i na koji način sudjeluje u odgojno-obrazovnim institucijama jer upravo o tome ovisi sposobnost društva za samopromjenu. ¹¹¹

Dakle, na koji način je moguća emancipacija čovjeka i kako je ona povezana sa spolnom emancipacijom, te može li se ona etički utemeljiti? Povezanost odgoja s položajem žena ili općenito ljudi u društvu je odavno poznata i istraživana, iako možda nedovoljno promišljena. Isto tako je poznat i utjecaj morala kroz odgoj koji onda utječe na položaj i emancipaciju

---

¹⁰³ M. Polić, *Odgoj i svije(s)t*, str. 140.

¹⁰⁴ Isto, str. 143.

¹⁰⁵ Milan Polić, *Činjenice i vrijednosti*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 2006., str. 236-237.

¹⁰⁶ M. Polić, *Činjenice i vrijednosti*, str. 238.

¹⁰⁷ Isto, str. 239.

¹⁰⁸ Isto, str. 240.

¹⁰⁹ Isto, str. 245.

¹¹⁰ Isto.

¹¹¹ M. Polić, *E(ro)tika i sloboda: Odgoj na tragu Marxa*, str. 143.

čovjeka. Iz tog razloga mnogi žele ostvariti presudan utjecaj i na moral i na odgoj.¹¹² Međutim, ako se emancipacijski odgoj zamišlja kao odgoj za emancipaciju spolova, onda on u svojoj realizaciji »postaje sve ozbiljnija prepreka emancipaciji čovjeka kao društvene jedinice s razvijenom osobnošću, koja kao takva, i jedino kao takva ne priprada nikome kome sama ne bi htjela pripadati po svojoj slobodi.«¹¹³ Prema tome, »humanizacija odnosa među spolovima« uistinu je dehumanizacija čovjeka kao čovjeka, kao slobodnog i različitog pojedinca. Jer čovjek koji je jednom sveden na spol svoju ljudskost nikakvom pristojnošću, pažnjom, uglađenošću itd. prema drugom spolu ne može povratiti.¹¹⁴

Emancipacijski odgoj stoga mora biti ukorijenjen u šutnji koja je otvorenost za drugog i drugačijeg, koja je ujedno usmjerenost čovjeka svijetu te aktivno odnošenje prema nečemu što se čovjeku nada. ¹¹⁵ Emancipacijski odgoj mora biti ukorijenjen u stvaralačkoj potrebi odgajatelja koji želi doprijeti do moći odgajanika kao uvjeta vlastitog ostvarenja. Pri tome je osnovni zadatak škole naučiti učenike produktivno šutjeti, odnosno slušati, dok su mu najbolji putokaz potrebe učenika.¹¹⁶ Stoga se istinski odgoj, emancipacijski odgoj ostvaruje kao odgojna komunikacija, odnosno komunikacija slobode.¹¹⁷ Dakle, odgoj je uvijek učenje ne samo drugog već i samog sebe jer »nije moguće istinski davati u odgoju, a da se ne primi ukoliko to odgojna situacija zahtijeva.«¹¹⁸ Naime, bit je emancipacijskog odgoja da je to odgoj za slobodu koji je ustvari jedino stvaralačka potreba onih »koji već imaju i na čijem zadovoljenju već nastoje.«¹¹⁹

U suvremenom društvu odgoj mora biti temeljen na stvaralaštvu. Samo odgoj koji kritički promišlja jedinstvo znanja i vrijednosti, odgoj je za odgovorno stvaralaštvo.¹²⁰ Odgoj čovjeka, ukoliko nije odgoj za slobodu, uopće nije odgoj. Tek se u odgoju za slobodu čovjek potvrđuje kao ljudsko biće. To ujedno znači da je odgoj za slobodu ujedno i odgoj za stvaralaštvo, jer se u stvaralaštvu sloboda djelatno potvrđuje i njome omogućuje. Međutim, ni slobodu ni stvaralački odnos nije moguće odrediti i oblikovati izvana, čak ni odgojem. Moguće ju je jedino poticati na vlastiti razvoj samo sudjelovanjem, jer se jedino sudjelovanjem može dospjeti do »slobode drugog čovjeka, osjetiti je, biti u njoj i poticati je na samorealizaciju.«¹²¹ Takav pristup

---

¹¹² Isto, str. 26.

¹¹³ Isto, str. 145.

¹¹⁴ Isto, str. 145.

¹¹⁵ Isto, str. 182.

¹¹⁶ Isto, str. 187.

¹¹⁷ Isto, str. 189.

¹¹⁸ Isto, str. 188.

¹¹⁹ Isto.

¹²⁰ M. Polić, »Vrijednosno i spoznajno u suvremenom odgoju«, str. 255.

¹²¹ M. Polić, *E(ro)tika i sloboda: Odgoj na tragu Marxa*, str. 130-131.

pretpostavlja otvorenost za drugo i drugačije, za novo i moguće, za buduće i za negaciju sebe samog u postojećem stanju. Upravo to znači stvaralački pristup odgoju, odnosno stvaralački odgoj. Stoga se može reći da je odgoj za stvaralaštvo jedino mogući kao stvaralački odgoj ili kao stvaralački suodgoj. Dakle, kao »suozbiljenje onih čije se slobode u tom sudjelovanju uzajamno omogućuju«. ¹²² To znači da je emancipacijski odgoj uistinu tek »stvaralačka odgojna samodjelatnost koja je istovremeno stvaralački samoodgoj i suodgoj svih koji u njemu učestvuju«. ¹²³ Odgoj je uvijek napor i stvaralaštvo koje obostrano djeluje te ne ostavlja nepromijenjenim ni odgajatelja ni odgajnika. ¹²⁴

Odgoj koji nije i odgoj za stvaralaštvo, odnosno kao stvaralački odgoj, proturječi svom pojmu te nije ni vrijedan tog naziva. ¹²⁵ Tako i odgojno-emancipacijske teorije koje su etički utemeljene mogu praktički završiti samo kao odgojni neuspjeh, budući da su prekratke za praktičko očitovanje kakvom teže. Također, nikoga nije moguće emancipirati, ako to nije samooslobođenje i suoslobođenje onih koji sudjeluju u tome. ¹²⁶ Stoga se na slobodu i stvaralaštvo ne može nikoga ni obvezati ni prisiliti. ¹²⁷ Budući da je stvaralaštvo upravo sloboda na djelu, za nju su sposobni samo slobodni pojedinci, ili upravo osobe. ¹²⁸

Stvaralački odgoj mijenja društveni bitak tako što ozbiljuje jedne i otvara druge, nove mogućnosti, s kojima postavlja i nove ljudske ciljeve i ukazuje na sredstva njihovog ozbiljenja. ¹²⁹ Stoga, tamo gdje odgojno stvaralački eros nije na djelu, tamo se odgojno novo i ne događa. ¹³⁰ Ono stvaralačko i slobodno nije moguće odrediti unaprijed jer se ono samo djelatno određuje, što je i kako je. Sukladno tome, ono što se zna što je i kako se može formirati, ne može pripadati budućnosti te nije ni slobodno ni stvaralačko. ¹³¹ Prema tome, istinski emancipacijski odgoj je odgoj iz budućeg za buduće, moguć jedino na erotičkoj osnovi. ¹³² Bez stvaralačke potrebe bio bi nemoguć stvaralački čin ¹³³ koji je čin ljubavi, budući da se tek u ljubavi čovjek istinski sjedinjuje sa svojim predmetom stvaralačke preobrazbe. Kako bi ga se razvilo i unaprijedilo, mora ga se voljeti, moraju se uložiti svoje moći u njega i »biti u njemu, biti jedno s

---

¹²² Isto, 130-131.

¹²³ Isto, str. 194.

¹²⁴ J. Marinković, *Utemeljenost odgoja u filozofiji*, str. 73.

¹²⁵ M. Polić, *K filozofiji odgoja*, str. 16.

¹²⁶ Isto, str. 28.

¹²⁷ Isto, str. 181.

¹²⁸ M. Polić, »Vrijednosno i spoznajno u suvremenom odgoju«, str. 251.

¹²⁹ M. Polić, *E(ro)tika i sloboda*, str. 131.

¹³⁰ Isto, str. 188.

¹³¹ Isto, str. 132.

¹³² Isto, str. 28.

¹³³ Isto, str. 173.

njim i predati mu dio svog života«. ¹³⁴ Dakle, ljubav uči čovjeka da istinski vjeruje u predmetni svijet izvan sebe. Ljubavlju se tek čovjek opredmećuje, a predmet očovječuje. Upravo je ljubav neposredna potreba za svijetom i drugim čovjekom izvan sebe. ¹³⁵ Ona je potreba da se uspostavi svijet uvijek iznova i u razvijenom obliku. ¹³⁶ Sukladno tome stajalištu, Polić ističe sljedeće:

»Ljubav je dakle potreba. Ona je potreba za drugim čovjekom *kao čovjekom*. Ona je potreba za svijetom. Ona je potreba uzimanja, ali i potreba davanja, i zato je ona potreba društvenog bića, ona je ljudska potreba, ona je najljudskija potreba, jer se u njoj neposredno doživljava cjelokupna rodna bit čovjeka, vlastita ljudskost.« ¹³⁷

Kada je dakle riječ o mogućnosti emancipacijskog odgoja, onda je emancipacijski odgoj moguć jedino kao emancipacija odgajatelja. To prije svega znači, kao emancipacija žena od svega što ih je upravo kao žene dovelo u odgojno-obrazovnu struku, a koju muškarci kao muškarci sve više napuštaju. Prvi korak u tome je osvještavanje društvenog položaja odgajatelja i situacije u kojoj djeluju. ¹³⁸ Također, ako je emancipacijski odgoj ustvari odgoj za stvaralaštvo, odnosno stvaralački odgoj, onda je sama mogućnost emancipacijskog odgoja utemeljena u emancipaciji. A to znači da je utemeljen na stvaralačkom samooslobođenju onih koji se bave odgojem. ¹³⁹ Stoga se stvaralaštvo može odgajati, poticati i razvijati. Ono se ogleda u slobodnom odnosu prema postojećem. Stvaralaštvo, dakle, jest sloboda na djelu s kritičkim odnosom prema postojećem i željom da se to postojeće promijeni. ¹⁴⁰

3. Sloboda

Pojam slobode – kao složen fenomen – ne pripada znanosti jer je ono za znanstveno mišljenje nešto posve neshvatljivo. ¹⁴¹ Ipak, kao što se sloboda ne može smatrati nečim zauvijek stečenim, već se uvijek iznova mora potvrđivati, ¹⁴² tako se i pojam slobode treba uvijek iznova pokušavati što bliže odrediti.

Biti slobodan ne znači neko gotovo stanje, jer je sloboda kao objektivno i sloboda kao subjektivno uvijek samo kao sloboda na djelu. To znači kao praktički subjekt, odnosno biće koje

---

¹³⁴ Isto, str. 173.

¹³⁵ Isto, str. 175.

¹³⁶ Isto, str. 176.

¹³⁷ Isto, str. 178.

¹³⁸ Isto, str. 149.

¹³⁹ Isto, str. 195.

¹⁴⁰ M. Polić, *Odgoj i svije(s)t*, str. 114.

¹⁴¹ Isto, str. 60.

¹⁴² L. Veljak, »Obrazovanjem protiv predrasuda«, str. 431.

stvaralački negira postojeće, ali stvaralački subjekt kao »zbiljsko postojeće koje jest to što još nije, pa stoga više nije to što jest, jer jest sada u budućnosti, a upravo se samo sada i može biti u budućnosti, jer ako budućnost nije već sada, onda neće biti nikada, jer budućnost ne može pridoći drugačije negoli po sebi samoj«. ¹⁴³ Ako se čovjek u svojoj biti ne iskazuje kao stvaralačko, a to znači slobodno, te kao društveno i povijesno, on ni nije čovjek. Samo kao samosvjesno i slobodno biće koje tek kao takvo poima sebe takvoga, kao drukčijeg, otvorenog drugim ljudima i svijetu, koje iskušava svoje mogućnosti i koje ih tako proizvodi u susretu s drugim ljudima, a samo tako i sa samim sobom, samo je onda čovjek. Stoga je čovjek u svojoj biti biće prakse. ¹⁴⁴

Kant također određuje čovjeka kao stvaralačko biće čiju bit situira u slobodi, dajući primat praktičkom nad spekulativnim umom:

»Um sam sebe mora smatrati začetnikom svojih principa, nezavisno od tuđih utjecaja, dakle on se kao praktični um ili kao volja umnoga bića sam mora smatrati slobodnim, tj. njegova volja može samo pod idejom slobode biti vlastita volja, pa se dakle u praktičnome pogledu mora pridavati svim umnim bićima.« ¹⁴⁵

Time ono buduće dobiva primat nad prošlim, čime se ujedno pokazuje da je ishodište čovjeka i svijeta ono buduće, ono moguće drugo i drugačije nego što već jest. Za Kanta je čovjek uistinu čovjek tek kao slobodan čovjek, a to znači kao moralna osoba određena sobom samom pod vidom moralnog zakona. Prema tome, slobodan čovjek nije određen ničim drugim doli samim sobom. ¹⁴⁶ Tek u slobodi i kroz slobodu čovjek može postajati dobar ili zao. ¹⁴⁷ Transcedentalnu slobodu mora se zamišljati »kao nezavisnost od svega, što je empirijsko, a prema tome od prirode uopće, bilo da se ona pomišlja kao predmet unutrašnjeg osjetila, samo u vremenu, ili i vanjskog osjetila, dakle u prostoru i vremenu«. ¹⁴⁸ Sloboda je, dakle, samo pomišljena sloboda, »postulirana i idealna, ona je formalna sloboda, sloboda u moralnosti, mogućnost moralnog suda o djelatnosti« te je »apstraktna negacija onog već danog i prošlog što se čovjeku suprotstavlja kao njemu tuđa stvarnost, ali bez realnog djela kojim bi tu stvarnost učinio svojom i novom, tj. čime bi prošlost prevladao zbiljski, a ne samo jalovom zahtijevnošću«. ¹⁴⁹ Prema tome, najviše do čega etički pristup svijetu u poimanju slobode može doći jest Kantova apstraktna sloboda koja »ukoliko dohvaća buduće ne zahvaća stvarnost, a ako zahvaća stvarnost ne dohvaća buduće, pa

---

¹⁴³ M. Polić, *E(ro)tika i sloboda*, str. 69.

¹⁴⁴ Isto.

¹⁴⁵ I. Kant, *Osnivanje metafizike čudoređa*, str. 86.

¹⁴⁶ M. Polić, *Odgoj i svije(s)t*, str. 97-98.

¹⁴⁷ Ž. Senković, »Kantova teorija odgoja u etičkoj perspektivi«, str. 138.

¹⁴⁸ M. Polić, *Odgoj i svije(s)t*, str. 104.

¹⁴⁹ Isto, str. 103.

je tako kao sloboda uvijek samo apstraktna negacija onoga što već nekako jest, ali ne i njegova realna, stvaralačka negacija.¹⁵⁰ Međutim, Kant kaže da »svako biće koje može djelovati samo *pod idejom slobode* upravo je zato u praktičnome pogledu zaista slobodno, tj. za nj svi zakoni koji su nerazdruživo vezani sa slobodom vrijede isto tako kao kad bi se njegova volja proglasila slobodnom sama po sebi, a i s vrijednošću u teorijskoj filozofiji.«¹⁵¹ Kako je pitanje slobode za Kanta isto što i pitanje djelovanja iz dužnosti i prema dužnosti, čini se da se stoga sloboda svodi na izvršavanje dužnosti i na iluziju da se nešto novo uistinu zbiva, čak i onda kada je u stvarnosti sve onako kako jest i kako je bilo.¹⁵² Međutim, novo je uvijek pojavljivanje slobode u kojoj je utemeljen stvaralački čin, što znači da se stvaralaštvo može pripisati jedino slobodnom, dakle praktičkom biću, odnosno subjektu koji je ujedno samosvjestan i osjetilno-djelatan.¹⁵³ Čovjek se konstantno mora truditi zadobivati i potvrđivati svoju navlastitu mogućnost, a time i slobodu.¹⁵⁴

U mišljenju cjeline svijeta istina i dobro čine jedno jedinstvo, kao *i istina i sloboda*. Prema tome, »živeći dakle u istini moguće je jedino živeći slobodno, kao što je i živjeti slobodno moguće samo živeći u istini, i samo tako biva dobro, a ne zlo.«¹⁵⁵ Ono nužno, dakle prošlo, otkriva se po slobodi (iz budućeg), kao što se i sloboda otkriva iz nužnoga. Sloboda kao spoznata nužnost ustvari znači da su spoznaja i htijenje istine u biti jedno; »um koji spoznavajući djeluje i djelujuće spoznaje; um u svom dijalektičkom razvitku.«¹⁵⁶ Međutim, u osnovi tog razvitka je jednournost te je po njegovu završetku moguća samo istina koja je već dana s njegovim početkom.¹⁵⁷ Stoga se čovjek potvrđuje kao društveno biće i kao biće svijeta samo u spoznaji višeurnosti – koja je sloboda, koja je istina i koja je dobro. A to je moguće samo živeći to.¹⁵⁸

Marx i Engels, pak, smatraju da je jedno biće slobodno toliko koliko pripada sebi, koliko je svoje ili na sebe oslonjeno biće, koliko je samostalno, utemeljeno na sebi, koliko čvrsto stoji na svojim nogama. Materijalni uvjeti su onda objektivni uvjeti čovjekova samoodređenja, njegova postavljanja samog sebe, odnosno oni su uvjeti čovjekove slobode. Stoga, ako čovjek te uvjete nije proizveo sam, on nije i ne može biti slobodno biće. Ili je slobodan upravo toliko koliko je te uvjete sam proizveo, odnosno »koliko su ti uvjeti sama sloboda u svom povijesnom

---

¹⁵⁰ Isto, str. 113-114.

¹⁵¹ I. Kant, *Osnivanje metafizike čudoređa*, str. 85.

¹⁵² M. Polić, *Odgoj i svije(s)t*, str. 103.

¹⁵³ Isto, str. 127.

¹⁵⁴ Ž. Senković, »Kantova teorija odgoja u etičkoj perspektivi«, str. 138.

¹⁵⁵ M. Polić, *Odgoj i svije(s)t*, str. 63.

¹⁵⁶ Isto.

¹⁵⁷ Isto.

¹⁵⁸ Isto, str. 73.

očitovanju.«¹⁵⁹ Kao osnovnu pretpostavku cjelokupne ljudske historije, oni uzimaju zbiljske ljude, pojedince i njihovo djelovanje.¹⁶⁰ Stoga i subjektivna volja nastupa istinski slobodno kada za oslonac i sredstvo vlastitog ostvarenja uzima povijesno htijenje kao ono objektivno postojeće.¹⁶¹ Zbivanje slobode započelo je prvim ljudskim činom – proizvodnjom sredstava za rad. U tom se trenutku čovjek po prvi put iskazuje kao čovjek, pa makar i u primitivnom obliku. Prema tome, utemeljenje nekog bića u sebi samom ne bi ni bilo moguće bez tog narušavanja »prirodnog toka stvari«, iz čega dalje proizlazi da je stvaralački čin povijesni »temelj« čovjeka.¹⁶²

No, čovjek je u slobodi utemeljen ne samo subjektivno već i objektivno. To znači da je čovjek slobodan tek kao praktičko biće te da je sloboda kao praktička egzistencija čovjeka moguća tek u društvu. Čovjek kao praktičko biće uistinu i jest čovjek, jedino se tako za sebe i za druge opredmećuje kao čovjek. Sloboda je zbiljska mogućnost čovjeka i djelatno ospoljenje njegovih moći.¹⁶³ U osnovi svakog čovjekova postupka jest određena svijest kojom je određeno i njegovo djelovanje.¹⁶⁴ Dakle, upravo je ostvarenje i prava mjera slobode čovjeka zadovoljenje njegovih potreba. No, tek je u zajednici moguća vlastita sloboda i to utoliko više ako djeluje zajedno, pri čemu je to jedno upravo ono jedino ljudsko, otvorenost, buduće. Jedino je tako zajednica uistinu ljudska i samo je tako zajednica.¹⁶⁵ Čovjek je kao čovjek jedino omogućen drugim ljudima i kulturom. Bez toga je sloboda nezamisliva.¹⁶⁶ Međutim, iako su svijet i čovjek jedno, oni nisu isto jer »dok čovjek objektivno postaje i postoji kao svijet, dotle svijet subjektivno postaje i postoji kao čovjek«.¹⁶⁷

Čovjek i svijet međusobno se uvjetuju i određuju te su povijesno utemeljeni. S čovjekom na djelu može biti i budućnost i prošlost, pa se i jedna i druga djelatno potvrđuju upravo kao čovjekova djelatnost, s kojom ulaze u svijet.¹⁶⁸ Stoga je i poimanje budućnosti kao prošlosti ili ne poimanje biti budućnosti, ustvari samo druga strana nepoimanja biti slobode – samovolje koja je ograničena jedino samom sobom, a koja još nije samom sobom omogućena volja niti je još stvaralačka volja.¹⁶⁹ Radi se upravo o tome da je samoozbiljenje čovjeka moguće jedino kao

---

¹⁵⁹ Isto, str. 68.

¹⁶⁰ Isto, str. 67.

¹⁶¹ Isto, str. 61-62.

¹⁶² Isto, str. 68-69.

¹⁶³ Isto, 69.

¹⁶⁴ Isto, str. 61.

¹⁶⁵ Isto, str. 172.

¹⁶⁶ Isto, str. 126.

¹⁶⁷ Isto, str. 71.

¹⁶⁸ Isto, str. 72.

¹⁶⁹ Isto, str. 124.

suozbiljenje ili sudjelovanje ljudi u realizaciji svijeta, odnosno realizaciji sebe samih. Radi se o mogućnosti da svijet bude drugačiji nego što jest. Tek s ozbiljenjem te mogućnosti sloboda je realno na djelu i tek tako sloboda jest, a ne kao apstraktno pravo na jednaki dio samovolje.¹⁷⁰ Riječ je ustvari o erotičkom, strastvenom nastupu slobode i o ljubavi za ono što se čini, budući da je to čovjekova potreba u kojoj je sjedinjeno ono što jest i ono što treba biti i to na način kojim to buduće ukazuje na sebe i kojim sebe određuje.¹⁷¹ Čovjeku se kroz vlastite potrebe subjektivno javljaju njegove moći, istovremeno ukazujući na put svoga ostvarenja. Stoga su čovjekove potrebe »samoosjećaj čovjeka, samoosjećaj njegovih moći i slutnja slobode, koja realno biva upravo kao ostvarenje tih moći« jer se potvrđuju kao mogućnosti, odnosno kao sloboda na djelu.¹⁷² Mogućnost se u procesu ozbiljenja potvrđuje kao sloboda.¹⁷³ Sloboda se, dakle, javlja kao »djelatno osvještenje ili kao osvješćujuća djelatnost, koja je kao takva u biti društvena, odnosno povijesna«.¹⁷⁴ Upravo slutnjom slobode i osvještavanjem čovjekovih potreba, sloboda je već na djelu, a iskustvo slobode moguće je samo kad i sloboda sama, samo po njoj i s njom.¹⁷⁵

Čovjek je kao slobodno biće otvoren i za neslobodu, jer sloboda jest sloboda samo kao mogućnost, između ostalog i samonegacije. Nesloboda pak to nije. Iz tog razloga, sloboda se uvijek mora postaviti iz sebe same, što znači da čovjek sebe uvijek mora omogućiti ili u toj otvorenosti postaviti.¹⁷⁶ Stoga je slobodu čovjeku moguće ograničiti ili oduzeti, ali mu je nemoguće dati.¹⁷⁷

Raspravi o slobodi pridonio je i John Stuart Mill kao jedan od predstavnika etičke teorije utilitarizma. On smatra da cilj kojem moral služi i mora služiti može biti samo ljudska dobrobit, odnosno ljudska sreća.¹⁷⁸ Mnogi su u utilitarizmu vidjeli etičku teoriju koja postavlja čvrste temelje za izgradnju socijalne etike i političke filozofije u skladu s načelima slobode, jednakosti i pravde. Međutim, prednosti utilitarizma su ujedno i njegova ograničenja (primjer robovlasništva). To su pokazale kritičke analize utilitarizma. Ispostavilo se da postoje vrlo ozbiljne prepreke utilitarističkoj interpretaciji slobode, jednakosti i pravde.¹⁷⁹

---

¹⁷⁰ Isto, str. 113.

¹⁷¹ Isto, str. 156-157.

¹⁷² Isto, str. 157.

¹⁷³ Isto, str. 127.

¹⁷⁴ Isto, str. 172-173.

¹⁷⁵ Isto, str. 101.

¹⁷⁶ Isto, str. 74.

¹⁷⁷ Isto, str. 138.

¹⁷⁸ Džon Stjuart Mil, *O slobodi*, Filip Višnjić, Beograd 1988., str. 7.

¹⁷⁹ Dž. S. Mil, *O slobodi*, str. 8.

Prema Millovom shvaćanju, sloboda pojedinca ugrožena je na dva načina: najprije, državno-pravnim poretkom, a zatim i društvom koji u svom neinstitucionalnom pogledu teže prekoračiti granice razdvajanja nadležnosti legitimnog miješanja drugih u život pojedinca od nadležnosti u kojoj je pojedinac ovlašten odlučivati. Osnovni problem što ga Mill želi riješiti jest upravo ta granica. Prema njegovom mišljenju, rješenje se nalazi u *načelu samozaštite* prema kojem je pojedinac odgovoran pred društvom samo za one svoje postupke koji se tiču drugih.¹⁸⁰ Kada govori o slobodi, razlikuje tri specifične slobode, a to su sloboda savjesti u najširem smislu - »apsolutna sloboda mišljenja i osećanja u svim pitanjima, praktičkim ili spekulativnim, naučnim, moralnim ili teološkim«, sloboda načina i stila života – sloboda činjenja i onoga što bi drugi mogli smatrati ludim, izopačenim pa čak i moralno neispravnim, sve dok time drugome ne nanosimo nikakvu štetu te sloboda udruživanja – dokle god ne šteti drugome.¹⁸¹ Društvo pak treba ostaviti dovoljno prostora za slobodno formiranje, izražavanje i razvoj individualnosti koja je za Milla »jedan od osnovnih sastojaka ljudske sreće«, te »glavni sastojak individualnog i društvenog napretka«.¹⁸²

Rasprave o Millovim stajalištima o slobodi mogu se sažeti na tri bitna pitanja, a to su: Je li sloboda vrijednost po sebi ili je njen značaj u tome što omogućava ostvarenje nekih drugih vrijednosti? Je li istina vrijedna po sebi ili tek ukoliko je društveno korisna? Mogu li se naši postupci uistinu podijeliti na postupke koji se tiču samo nas i postupke koji se odnose na druge, te koliko nam ta podjela pomaže pri suočavanju s problemom slobode pojedinca u društvu?¹⁸³ Prigovor Millovoj podjeli postupaka koji se tiču samo nas i postupaka koji se tiču drugih ljudi temelji se na usporedbi odvajanja nekog događaja u vremenu od istog tog događaja u prostoru, što je nemoguće jer se nešto zbiva uvijek u vremenu i prostoru. Dakle, svaki postupak koji učinimo ili se tiče ili se može ticati i nas i drugih.¹⁸⁴ U Millovu obranu ipak ide činjenica da mu je ustvari najviše stalo do slobode misli i riječi te načina života pojedinca kao nezaobilazne pretpostavke civiliziranog, naprednog društva.¹⁸⁵ Pojedinac je nad samim sobom, nad svojim tijelom i duhom suveren. Međutim, oni koji su još ovisni o drugome i nisu se u stanju sami brinuti za sebe, moraju biti zaštićeni od vlastitih djela i protiv vanjskih ozljeda. Sloboda se kao princip ne može primijeniti ni na kakvo stanje stvari prije nego što su ljudi u stanju usavršavati se slobodnim i ravnopravnim raspravama. Mill smatra korisnost u najširem smislu – utemeljenu

---

¹⁸⁰ Isto, str. 11.

¹⁸¹ Isto, str. 12.

¹⁸² Isto, str. 16.

¹⁸³ Isto, str. 20.

¹⁸⁴ Isto, str. 25.

¹⁸⁵ Isto, str. 28.

na trajnim interesima čovjeka kao naprednog bića – krajnjim osloncem svih etičkih pitanja.¹⁸⁶ Jedina sloboda koja zaslužuje to ime slobode jest traženje svoje vlastitog dobra na svoj način, pod uvjetom da ne pokušavamo to isto uskratiti drugima, ili ih ne spriječavamo u naporima da je postižu.¹⁸⁷ Granice pojedinca uspostavljaju se onda kada isti počinje štetiti, odnosno smetati drugim ljudima. Također, poželjno je poticati i afirmirati individualnost u svemu što se prvenstveno ne tiče drugih. Ljudska je sreća upravo najvažniji uvjet osobnog i društvenog napretka. Sve dok čovjeka ne vodi njegova vlastita priroda, nema ni sreće.¹⁸⁸ Stoga je i zadatak odgoja njegovanje i osobne i društvene slobode. Odnosno, odgojem treba u čovjeku »usaditi« dužnosti prema samom sebi,¹⁸⁹ koja kada ne znači mudrost, znači zapravo samopoštovanje ili razvijanje samog sebe.¹⁹⁰ Čovjek treba biti slobodan raditi što želi i kako to želi u stvarima koje se odnose na njega. Međutim, ne treba biti slobodan raditi što i kako želi u stvarima koje čini umjesto drugih.¹⁹¹

Mill odbacuje misao da država treba upravljati cjelokupnim ili čak dijelom obrazovanja. Općedržavno obrazovanje smatra samo načinom ukalupljanja svih ljudi tako da budu nalik jedni na druge. Međutim, »ako u jednoj zemlji postoji dovoljan broj kvalifikovanih ljudi koji, pod nadzorom vlade, mogu da obezbede obrazovanje, onda bi ti isti ljudi bili u stanju i voljni da pruže jedno isto tako dobro obrazovanje i na dobrovoljnoj osnovi kad bi im nagrada bila zagarantovana zakonom koji obrazovanje čini obveznim i kada bi država, pored toga, pomogla one koji ne mogu da snose te troškove«.¹⁹²

Kada je riječ o slobodi i odgoju, njihovoj povezanosti i međusobnoj određenosti, odgajanje se može razumjeti kao djelovanje iz slobode.¹⁹³ Ako je odgoj čin kojim se kultura povijesno neposredno obnavlja, onda je odgoj uljudbeno očitovanje slobode, koje je bez slobode i odgajatelja i odgajanika nemoguće.¹⁹⁴ Postizanje sklada u odnosu između odgajatelja i odgajanika jest bitno jer ne može svatko biti odgajatelj te je onaj odnos kojeg karakterizira sloboda međusobnog odabira ujedno i kvalitetniji. Upravo zbog toga što bi sloboda međusobnog odabira trebala biti moguća, dovodi se u pitanje mogućnost odabira u institucionalnom odgoju –

---

¹⁸⁶ Isto, str. 44.

¹⁸⁷ Isto, str. 46.

¹⁸⁸ Isto, str. 88.

¹⁸⁹ Isto, str. 106.

¹⁹⁰ Isto, str. 109.

¹⁹¹ Isto, str. 133.

¹⁹² Isto, str. 134-135.

¹⁹³ M. Bratanić, »Suvremenost pedagoške misli Pavla Vuk-Pavlovića«, str. 11.

¹⁹⁴ M. Polić, *K filozofiji odgoja*, str. 21.

u institucijama je mogućnost izbora minimalna,¹⁹⁵ iako su neka od načelnih odrednica moderne slobode pravo pojedinačnosti, »beskonačna vrijednost subjektivnosti«, te autonomija ličnosti i aktivna uloga u kreiranju vlastitog svijeta.¹⁹⁶

Zanimljivo je i Kantovo stajalište da se primoravanjem te prisilom također može doprinosti tome da se dijete nauči služiti svojom slobodom. Pod idejom razvoja umnosti vidio je mogućnost začetka slobode u čovjeku. Pri tome nije bio protiv strogosti u odgoju te je vjerovao u odgojivost čovjeka i u to da će svaka sljedeća generacija doprinijeti usavršavanju čovječanstva.¹⁹⁷ Ipak, Kant naglašava da dijete mora imati i osjećati slobodu, ali tako da ne smeta slobodi drugih.¹⁹⁸

Iz tematiziranja pojma slobode kod Kanta i Milla može se zaključiti da je sloboda kao takva ključna za razumijevanje čovjeka, njegovog razvitka i odnosa s drugim ljudima. Kao pojam pokazuje svoju raznovrsnost te ima dugu i bogatu povijest, a, nadajmo se, i budućnost! U fundamentalnom ontološkom smislu ona čini bit čovjeka. Odricanje slobode bi značilo gubitak bitka čovjeka, dakle njegove iskonske čovječnosti.

3.1. Bit čovjeka i svijeta

Ako se pretpostavi da je odgoj djelatnost kojom jedno biće treba učiniti ljudskim, onda to znači da je odgoj prije svega usmjeren na to da to biće učini primjerenim biti čovjeka.

Što je ustvari bit čovjeka i kako ju odrediti? Određenjem biti čovjeka određuje se i sam odgoj, što može dovesti do dva moguća zastranjenja. Prvo je zastranjenje kada se misli da je bit čovjeka nešto »vječno, gotovo i čovjeku dano samim rođenjem«,¹⁹⁹ odnosno kada se misli da je bit čovjeka nešto čime se čovjek određuje kao prirodno biće s prirođenom ljudskom biti. Cilj takvog odgoja ovako određenog čovjeka jest da bude ono što mora biti i to na najbrži i najlakši način. Ovakav pristup dovodi do jednodimenzioniranja čovjeka.²⁰⁰

O jednodimenzioniranju čovjeka govori i Herbert Marcuse u spisu *Čovjek jedne dimenzije* u kojem je istaknuo da je progresom tehničke civilizacije nastupila »ugodna, uhodana, razumna, demokratska nesloboda«.²⁰¹ Ljudi pronalaze i prepoznaju sebe u svojim robama i u novim

---

¹⁹⁵ M. Bratanić, »Suvremenost pedagoške misli Pavla Vuk-Pavlovića«, str. 12.

¹⁹⁶ S. Sadžakov, »Moderna subjektivnost i samo-odgoj«, str. 292.

¹⁹⁷ Ž. Senković, »Kantova teorija odgoja u etičkoj perspektivi«, str. 136.

¹⁹⁸ I. Kant, *Vaspitavanje dece*, str. 26.

¹⁹⁹ M. Polić, *Odgoj i svije(st)*, str. 19.

²⁰⁰ Isto.

²⁰¹ Herbert Marcuse, *Čovjek jedne dimenzije*, Izdavačko preduzeće »Veselin Masleša«, Sarajevo 1968., str. 21.

potrebama koje im je nametnulo društvo.²⁰² Privatan prostor čovjeka biva osvojen i reduciran tehnološkim racionalitetom, kao što i introjeksija više ne opisuju način na koji pojedinac sam reproducira i neprekidno održava izvanjsku kontrolu koju vrši njegovo društvo:²⁰³

»Proizvodni aparat i dobra i usluge koje on proizvodi — 'prodaje' ili nameće društveni sistem kao cjelinu. Sredstva masovne transportacije i komunikacije, robe za stanovanje, hranu i odijevanje, neodoljiva produkcija industrije razonode i informa čija — donose propisane stavove i navike, izvjesne emocionalne i intelektualne reakcije koje povezuju, više ili manje ugodno, konzumatore s proizvođačima, a preko ovih s cjelinom. Proizvodi indoktriniraju i manipuliraju; oni proizvode krivu svijest koja je imuna spram svoje krivosti. Kad ovi beneficijalni proizvodi postaju pristupačni sve većem broju ljudi u sve više slojeva, tad indokrinacija koju oni nose prestaje biti publicitet; ona postaje način života. To je dobar način života — mnogo bolji nego prije — i, kao takav, on se protivi kvalitativnoj promjeni. Tako nastaje model *jednodimenzionalne misli i ponašanja* u kome su odbijene, ili reducirane na određenja univerzuma postojećeg, one ideje, aspiracije i objektivne mogućnosti koje, po svom sadržaju, transcendiraju postojeći svijet rasuđivanja i akcije. One su redefinirane racionalitetom danog sistema i njegova kvantitativnog rasta.«²⁰⁴

Drugo zastranjenje je kada se misli da se bit čovjeka misli kao nešto »vječno, gotovo i djetetu izvanjsko u trenutku rođenja, što mu odgojem mora biti posredovano i čijim zadobivanjem tek može postati čovjekom«.²⁰⁵ Čovjeku je prema tome njegova bit društveno dana. Socijalizacija kao društveni proces pri tome igra važnu ulogu. Odgoj prema tome ima zadatak oblikovanja čovjeka radi njegova »skladnog uklapanja u društvenu stvarnost«.²⁰⁶ Ono što treba biti posredovano uglavnom je kultura, ali samo ona u kojoj odgajatelj zatiče sebe kao čovjeka i po kojoj prepoznaje druga bića kao ljude i/ili ne-ljude. Ono što je ključno za razumijevanje čovjeka i svijeta, a upravo u ova dva stajališta nedostaje, jest povijesna dimenzija. Treća pozicija jest spajanje ovih dvaju pozicija, gdje je bit čovjeka određena kao »nešto dijelom prirodno, a dijelom društveno dano«.²⁰⁷ Međutim, ni ona ne zadovoljava jer je prekratka, kao i prethodne dvije, iz razloga što »bez povijesne dimenzije ostaje, međutim, nejasno gdje i kako se to ljudsko pojavilo i oblikovalo u svom aktualnom vidu«.²⁰⁸ Koja je dakle poveznica povijesne dimenzije i odgoja? Ona se može vidjeti u tome što je čovjek povijesno iz-umio svijet, a kao kulturno biće i samoga sebe. Čovjek je tek odgojem čovjek, i tek odgojem jest svijet jer »svijet biva u čovjeku i čovjek

---

²⁰² H. Marcuse, *Čovjek jedne dimenzije*, str. 27-28.

²⁰³ Isto, str. 28-29.

²⁰⁴ Isto, str. 30.

²⁰⁵ M. Polić, *Odgoj i svije(st)*, str. 20.

²⁰⁶ Isto.

²⁰⁷ Isto.

²⁰⁸ Isto.

biva u svijetu«. Tek odgojem čovjek i svijet bivaju povijesno.²⁰⁹ Budući da čovjek jedino odgojem postaje čovjek, odgoj mora čovjeka osposobljavati za život u društvu. Jedino tako odgoj jest odgoj – odgoj koji nastoji čovjeka oblikovati kao pripadnika neke ljudske zajednice koja se javlja kao određena moralna zajednica. Obvezuje čovjeka na pridržavanje i podržavanje određenih pravila, propisa i običaja, na poštivanje određenih ideala. Ukratko, odgoj ide za tim da čovjeka obveže na određeni oblik života u postojećem društvu, odnosno zajednici.²¹⁰

Odgoj je u svojoj vlastitoj zakonitosti ovisan ne samo o tome kako se shvaća bit osobe, nego i o svijetu objektivnih vrijednosti. U temelju svakog odgoja leži ideal osobnosti, slika čovjeka. Međutim, nemoguće je spoznati osobu, ako ne spoznamo svijet objektivnih vrijednosti i puninu smisla. Prodiranjem u bit osobe kao i svijeta objektivnih vrijednosti, može se odgovoriti na pedagoško pitanje: kako svjesno postići otvorenost za odgoj?²¹¹

U biti odgoja (obrazovanja), odnosno u biti čovjeka (svijeta) jest sloboda. Sloboda koja nije čovjeku ni prirodno ni društveno dana, niti mu je uopće dana kao neka gotovost, nego kao *povijesna mogućnost da kao čovjek, kultura, svijet uvijek bude drukčiji*. Prema tome, svrha čovjekova djelovanja jest on sam, a to znači kultura, svijet.²¹² Kultura je povijesno ozbiljenje i plod čovjekovih stvaralačkih mogućnosti u kojima živi i kultura sama. Drugačije rečeno, istinsko posredovanje kulture moguće je tek odgojem koji njeguje i razvija čovjekove stvaralačke mogućnosti, čineći ga tako sposobnim i za stvaratelja kulture.²¹³ I ta svrha nije izvanjska već je u njima samima što znači da ni čemu ne služe, da nemaju nikakav zadatak i da nisu ni u kakvoj funkciji. Odgoj prema tome *jest* prouzvodnja čovjeka (svijeta) po njemu samome, a ne posredno.²¹⁴ Prema tome, pokazalo se da je »bit čovjeka sloboda, mogućnost stvaralačke negacije i preobrazbe postojećeg«. ²¹⁵

Međutim, problem je zapravo u tome kako oblikovati tu bit, odnosno slobodu? Ako ta bit ne oblikuje samu sebe, onda ju je moguće oblikovati samo prema onom prošlom i nepromjenjivom, odnosno prema onom već zadanom. Sloboda koja se može teorijski odrediti prije nego što se odredi ona sama na djelu, uopće nije sloboda. Kako onda oblikovati čovjeka i njegovu bit? Kako oblikovati slobodu? Odgovor je sljedeći: čovjek se ne može oblikovati! Prema tome, ne može se

---

²⁰⁹ Isto, str. 21.

²¹⁰ M. Polić, *E(ro)tika i sloboda: Odgoj na tragu Marxa*, str. 9.

²¹¹ Iris Tićac, »Doprinos Dietricha von Hildebranda filozofiji odgoja«, *Metodički ogledi* 12 (1/2005), str. 55-65., ovdje 56.

²¹² M. Polić, *Odgoj i svije(s)t*, str. 23.

²¹³ M. Polić, *K filozofiji odgoja*, str. 16.

²¹⁴ M. Polić, *Odgoj i svije(s)t*, str. 23.

²¹⁵ Isto, str. 101.

oblikovati ni njegova bit, odnosno sloboda. Čovjeka – kao slobodno biće – može oblikovati samo on sam, ali nikada konačno samo on sam, već uvijek ponovno, komunicirajući s drugim ljudima, sa svijetom, a tako posredno i sa samim sobom.²¹⁶

3.2. Erotički odnos prema svijetu

Pojam erosa potrebno je ponovno promišljati kroz njegov prvobitan smisao,²¹⁷ jer se danas erotičko najčešće banalizira i poistovjećuje uz seksualno ili uskospolno, isključujući ljubav i voljenje. Međutim, eros je »ljubav, čežnja, žudnja, požuda koja je moguća samo tako što izvire iz obilja i oskudice; on je most između konačnog i beskonačnog; on je princip stvaralačkog života; on je filozofski nagon za spoznajom«. ²¹⁸ Eros zahvaća i osjetilno i duhovno te vodi čovjeka ka njegovom vlastitom unapređenju kao i unapređenju društvene cjeline.²¹⁹

No, čak i u primitivnom smislu erotičko ukazuje na potrebu za drugim (makar i na primitivan, potrošan način), ukazuje na društvenu bit čovjeka:

»Erotičko je u svom banalnom smislu samo izraz banalnosti svijeta koji ne zna za svoj dublji stvaralački smisao, jer je to otuđen svijet otuđenog čovjeka, 'koji sebe još nije stekao ili je sebe već ponovno izgubio', pa mu i drugi čovjek treba samo na banalno erotički način, kao seksualni objekt.«²²⁰

Ljubav je ujedno neposredni doživljaj vlastite ljudskosti²²¹ koja je moguća jedino među slobodnim ljudima, kao što je istinska sloboda moguća tek među ljudima koji se vole jer je sloboda »otvorenost za buduće, a ljubav je otvorenost za drugog drugačijeg čovjeka u kojem, kao slobodnom biću, to buduće jedino prebiva«. ²²² Emancipacija je stoga u svojoj biti erotičko zbivanje, što znači da ljudi samo sebi zahvaljuju na svom oslobođenju te je ono u svakom trenutku rezultat njihova djelovanja pokrenutog stvaralačkom potrebom i ljubavlju koje ništa ne može trajno zaustaviti.²²³ U ljubavi čovjek dopire do spoznaje cjeline svijeta kroz koju razvija i svoju ljubav prema svijetu. S ljubavlju i obrazovanošću raste i čovjekova odgovornost za budućnost. Stoga, najviše što može učiniti odgajatelj, jest obrazovati u ljubavi.²²⁴

---

²¹⁶ M. Polić, *Odgoj i svije(s)t*, str. 128-129.

²¹⁷ M. Polić, *E(ro)tika i sloboda*, str. 155.

²¹⁸ Isto, str. 152.

²¹⁹ Isto.

²²⁰ Isto, str. 153.

²²¹ Isto, str. 177.

²²² Isto, str. 176.

²²³ Isto, str. 194.

²²⁴ M. Polić, *Odgoj i svije(s)t*, str. 79.

Svijet biva tek s čovjekom i po čovjeku, a čovjek tek odgojem zadobiva mogućnost da se u njemu razvije ono ljudsko. Ono ljudsko u čovjeku za svoj razvoj zahtijeva mogućnosti i brigu o svijetu, odnosno odgoj kao bitno bivanje čovjekom istodobno i temeljno zbivanje svijeta. U osnovi odgoja jest ljubav koja istinski djeluje samo ukoliko je obrazovana, a to znači kritički orijentirana.²²⁵ Ljudi koji osim sebe vole i druge ljude, svijet, već time teže vlastitom dobru kroz opće dobro. Čovjek mnogo neposrednije doživljava vlastitu slobodu u potrebi da skrbi za ono ili onog kojeg voli i u osjećaju odgovornosti za njegovu budućnost.²²⁶ Naime, dušu koja uči potrebno je voditi, a da bi se nečiju dušu valjano vodilo, treba voljeti. Učenje je stoga erotičko zbivanje u kojem se odgajatelj i odgajaničnik zajednički uzdižu prema pravoj spoznaji i spremni su je prepoznati u sebi. Platon je o tome pisao u *Gozbi* i *Fedru*, gdje je ljubavni odnos opisao kao odnos zajedničkog uzdizanja k spoznaji.²²⁷ Ljubav je temeljni odnos odgajatelja i odgajaničnika u kojem se uzdižu u svojoj spoznaji i razvijaju vlastitu bit.²²⁸ Eros je dakle svjetski princip stvaralačkog života, a prema Platonu i filozofski nagon za spoznajom ideja.

3.3. Manipulacija i autoritarnost

Zanimanje filozofije za odgoj postoji skoro od samih njezinih početka. Međutim, razlika između odgoja i manipulacije nije ozbiljnije uočena do početka zasnivanja discipline koja se zove filozofija odgoja! Štoviše, odgoj se svodio na manipulaciju te izjednačavao s njome. U pravilu se na odgoj gledalo kao na ostvarenje neke određene »više svrhe« koju su teoretičari odgoja određivali prema vlastitim ideološkim opredjeljenjima. Ipak, neovisno o međusobnim ideološkim razlikama, pedagozi su više-manje autoritarno i odvojeno posredovali vrijednosti i znanja kroz »moralni odgoj« i »obrazovanje«. Time su podržavali već stvoreni privid podvojenosti odgoja i obrazovanja, misleći da obrazovanje ne čini boljima te da je moguće odgojiti dobre, ali neuke odgajaničnike. Takav »odgojni« pristup podržavao je autoritarne i tradicionalističke odnose kojima je i sam bio uvjetovan.²²⁹

Od početka povijesnog doba, patrijarhat je autoritaran, te je autoritarnost u njegovoj biti. Patrijarhalnoj, dakle autoritarnoj svijesti zamislivi su jedino društveni odnosi zasnovani na poslušnosti i pokoravanju. Stoga je i prožetost nekog društva patrijarhatom pokazatelj njegovog

---

²²⁵ Isto, str. 77.

²²⁶ Isto, str. 75.

²²⁷ M. Polić, *K filozofiji odgoja*, str. 44.

²²⁸ Isto, str. 45.

²²⁹ M. Polić, »Vrijednosno i spoznajno u suvremenom odgoju«, str. 239.

duhovnog uzrasta.²³⁰ Patrijarhalna svijest odnose među ljudima poima kao odnose podređenih i nadređenih, a manipulacija je način međusobnog odnošenja.²³¹ Održanje odnosa zavisnosti zasnovanih na autoritarnoj svijesti uvijek pretpostavlja neki odnos vladanja i pokoravanja, jer je nadređenost tog tipa »prirodno stanište« te svijesti, a ne odnosi postavljeni na ravnopravnosti slobodnih ljudi, država, itd.²³² Ako odgojno djelovanje nije istovremeno i komunikacija i sudjelovanje, onda je manipulacija.²³³ Iz tog razloga ni odgoj u patrijarhalnim zajednicama ne može biti ništa drugo osim manipulacije.²³⁴

Autoritarno društvo je po svojoj naravi tradicionalističko, odnosno okrenuto prošlosti i nesklono promjenama, statično i u odgojnom smislu zasnovano na načelu: »*slušaj (gledaj), pamti i ponovi*«. ²³⁵ Stoga, u autoritarnim sredinama nema mnogo mjesta za osobitost i osobnost, dok pojedinac svoju vrijednost zadobiva »pripadnošću kolektivitetu s kojim se poistovjećuje i čiji identitet doživljava kao svoj«. ²³⁶ U skladu s time, autoritarna se svijest pokazuje pogodnom za modeliranje, ta svijest učvršćuje, a ne mijenja. Po svojoj biti autoritarna svijest nije stvaralačka, već je inertna i u osnovi usmjerena samo na to da se ništa ne mijenja i bude kako jest. ²³⁷ Autoritarnost se može ispoljavati u različitim modalitetima, ali svima je zajednička suprotnost sa principom moderne subjektivnosti. ²³⁸

Mogućnosti promišljanja odgoja kroz pojmove čovjekove autonomije i osobnosti te razlikovanje odgoja od manipulacije, otvaraju se tek uspostavom građanskog društva i filozofijom samosvijesti, odnosno s klasičnim njemačkim idealizmom. ²³⁹ Zadatak promišljanja odgoja i stvaralaštva postavlja se pred filozofiju povećanjem potreba društva za kreativnim pojedincima u svim sferama, posebno u privredi, tj. gospodarstvu. Kao rezultat toga javlja se i svijest o nerazdvoživosti i međusobnoj prožetosti vrijednosne i spoznajne sastavnice odgoja, te svijest o tome da je moguće poticati i podupirati razvitak odgajaničeve osobnosti, odnosno posebnosti, autonomije, slobode i kreativnosti, samo poštujući vrijednosno-spoznajno jedinstvo odgoja. ²⁴⁰ Odgoj prema tome ne smije biti više u službi nečega drugoga, osim omogućivanja

---

²³⁰ Isto, str. 246.

²³¹ Isto, str. 246-247.

²³² S. Sadžakov, »Moderna subjektivnost i samo-odgoj«, str. 300.

²³³ M. Polić, *K filozofiji odgoja*, str. 16.

²³⁴ M. Polić, »Vrijednosno i spoznajno u suvremenom odgoju«, str. 246-247.

²³⁵ Isto, str. 249.

²³⁶ Isto, str. 248.

²³⁷ S. Sadžakov, »Moderna subjektivnost i samo-odgoj«, str. 299.

²³⁸ Isto, str. 298.

²³⁹ M. Polić, »Vrijednosno i spoznajno u suvremenom odgoju«, str. 250.

²⁴⁰ Isto, str. 239.

pojedincu da bude »*on sam*«. Treba mu omogućiti da najprije bude u skladu sa samim sobom, a potom i s drugim ljudima.²⁴¹

Ipak, sfera odgoja nije pošteđena djelovanja mehanizama manipulacije, jer »manipulativni sadržaji prodiru kroz sve 'pore' odgoja«. ²⁴² Upravo zbog toga, jedan od najvažnijih zadataka filozofije odgoja jest »razobličavanje mehanizama manipulacije«. ²⁴³ Također je sve očitiya štetnost manipulacije u stvaralaštvu »jer upravo toliko koliko je usmjerena protiv nečije autonomije i slobode, usmjerena je i protiv stvaralaštva kroz koje se ta sloboda iskazuje«. ²⁴⁴ Poticanje osobnih sloboda i podrška njihovom razvoju, ustvari znači odgoj nasuprot manipulaciji. ²⁴⁵

Odgoj se od manipulacije razlikuje prije svega u svojoj svrsi. Svrha manipulacije uvijek je »funkcionalna prilagodba predmeta manipulacije ('odgajanika'), dok je svrha odgoja optimalno zadovoljenje odgajanikovih i odgajateljevih potreba (a to znači i poštovanje njegovih životnih stremljenja)«. ²⁴⁶ Odgoj se treba obazirati na odgajanikove potrebe i poštovati ih, treba se brinuti o vlastitom predmetu i skrbiti za njega. Onaj odgoj koji to ne čini, koji ne uvažava svoj predmet i ne brine o njemu kao o subjektu, koji nije usmjeren prema razvoju njegovih stvaralačkih moći i slobodi, nije odgoj, jer je antikulturalan i zatire povijesnu bit kulture. To je onda manipulacija kojoj se sloboda nužno i u skladu sa svojom biti opire. ²⁴⁷

Prema tome, odgoj je moguć samo kao *su-djelovanje* u slobodi, za razliku od manipulacije koja smjera na instrumentalizaciju, iskorištavanje i podređivanje drugoga. Odgoj je djelovanje koje je temeljeno u prihvaćanju i poštivanju drugoga kao drukčijeg, samosvojnog i slobodnog bića. To znači da se odgoj zbiva jedino tamo gdje se uvažava i razvija osobnost i osobitost onih koji sudjeluju u odgoju, dakle i odgajanika i odgajatelja. U tom smislu, odgoj je uvijek odgoj za *pluralizam* spoznaja i vrijednosti. ²⁴⁸ Pogotovo stoga što je suvremeno demokratsko društvo ideološki pluralističko i multikulturalno. ²⁴⁹

---

²⁴¹ Isto, str. 249.

²⁴² S. Sadžakov, »Moderna subjektivnost i samo-odgoj«, str. 297.

²⁴³ Isto.

²⁴⁴ M. Polić, »Vrijednosno i spoznajno u suvremenom odgoju«, str. 252.

²⁴⁵ Isto.

²⁴⁶ M. Polić, *K filozofiji odgoja*, str. 21.

²⁴⁷ Isto, str. 18.

²⁴⁸ M. Polić, »Vrijednosno i spoznajno u suvremenom odgoju«, str. 254.

²⁴⁹ A. Hobljaj, »Vrijednosno usmjereni odgoj u vrijednosno usmjerenoj školi«, str. 111.

3.4. Dužnost i odgovornost

Kantova praktička filozofija se najčešće sagledava kroz pojam dužnosti.²⁵⁰ Pojmom dužnosti se uspostavlja veza između bitka i trebanja. Prema Kantu, u njemu je sadržan i pojam dobre volje koja je jedino »što bi se bez ograničenja moglo smatrati dobrim«. ²⁵¹ Dobra volja kao slobodna volja, kao umna volja, smije biti određena samo moralnim zakonom kao objektivnim ili univerzalnim principom. Jedino je tako nezavisna od svega što bi je izvan nje same moglo odrediti.²⁵² Ona u sebi samoj nosi svoju svrhu čija vrijednost leži u tome da izvršava svoju dužnost. Dužnost je postulat, nužnost nekog djelovanja iz poštovanja zakona, odnosno poštovanja principa djelovanja. Stoga je izvršavanje svoje dužnosti vrhovni ćudoredni zakon.²⁵³ Dužnost se ne može uvjetovati dokazom o slobodi volje, već se naprotiv sloboda volje može samo pretpostaviti na osnovi postojanja svijesti o dužnosti.²⁵⁴ Bez obzira radi li se o odgoju kao sredstvu socijalizacije ili se radi o stvaralačkom odgoju, odgoj kao takav nije moralan, ukoliko nije temeljen na svijesti o dužnosti, na djelovanju prema dužnosti i iz dužnosti – iz poštovanja moralnog zakona. Međutim, na toj osnovi nije moguće utemeljiti bilo kakav stvaralački odgoj jer on kao takav izmiče moralnosti, a odgoj koji nije stvaralački »ostavlja svijet u njegovoj nemoralnosti nedirnutim, i kao takav je *zbiljski* nemoralan odgoj«. ²⁵⁵

Kant dužnost definira kao »nužnost nekog djelovanja iz poštivanja prema zakonu«. ²⁵⁶ Prema njegovom mišljenju, postoji djelovanje koje je u skladu s dužnošću i djelovanje iz dužnosti. Kao primjer djelovanja u skladu s dužnošću, navodi primjer poštenog trgovca koji ima namjeru koristoljublja. Primjer djelovanja iz dužnosti je kad čovjek obavlja pošteno posao zbog samog djelovanja. Prema tome, dobro je samo djelovanje iz dužnosti jer nema drugu svrhu koju može postići, nema drugu namjeru.²⁵⁷ Moralna vrijednost zavisi dakle samo od principa htijenja, prema kojem se izvršio čin.²⁵⁸ Osim toga, potrebno je razlikovati dvije temeljne dužnosti čovjeka. Prva je dužnost svakog čovjeka prema samome sebi. Ovo se odnosi na to da se ne podlegne porocima, ovisnostima i nevoljama koje mogu ugroziti samo zdravlje čovjeka. Prvom se dužnosti nastoji sačuvati dostojanstvo čovjeka u svojoj ličnosti. Druga se dužnost odnosi na čovjeka i izobrazbu njegovih talenata. Prema tome, čovjek mora biti discipliniran, kultiviran – mora poboljšavati

---

²⁵⁰ Ž. Senković, »Kantova teorija odgoja u etičkoj perspektivi«, str. 139.

²⁵¹ M. Polić, *Odgoj i svije(s)t*, str. 98.

²⁵² Isto, str. 99.

²⁵³ I. Kant, *Osnivanje metafizike ćudoređa*, str. 110-111.

²⁵⁴ M. Polić, *Odgoj i svije(s)t*, str. 101.

²⁵⁵ Isto, str. 116-117.

²⁵⁶ I. Kant, *Osnivanje metafizike ćudoređa*, str. 22.

²⁵⁷ Ž. Senković, »Kantova teorija odgoja u etičkoj perspektivi«, str. 139.

²⁵⁸ I. Kant, *Osnivanje metafizike ćudoređa*, str. 21.

svoje prirodne dispozicije, te mora biti mudar i moraliziran. Kultiviranost je prepuštena učiteljima koji moraju paziti na to da čovjek svoje talente razvija u cilju usavršavanja budućih generacija. Također, kada je riječ o dužnostima prema drugima, Kant razlikuje dvije dužnosti. Prva dužnost prema drugima jest da ih ne obmanjujemo, a druga da im pomognemo kad su u nevolji. Upravo u ovoj prvoj dužnosti jasna je uloga učitelja koji su dužni poučavati ljubav prema istini, a ne samu istinu. Upravo je u tome bit odgoja.²⁵⁹

Kauzalitet slobode i kauzalitet prirode međusobno se ne uvjetuju, a u pojmu dužnosti postoji i »jedan revolucionarni naboj koji je usmjeren na zbiljsku preobrazbu svijeta«. U pojmu dužnosti je sadržan i nalog da se postupa po moralnom zakonu čak i onda kada to ne obećava nikakav izgled za realan uspjeh.²⁶⁰ Istinski odgoj pokrenut je stvaralačkom odgojnom potrebom. Iz tog razloga nitko ne može odrediti kako odgajati, već se može tek reći kako se odgajalo. Istinski odgajatelji stoga preuzimaju odgovornost za svoje postupke, omogućavaju razvitak odgajanika, njegovu osobnost i samoodređenje. Ne dozvoljavaju biti manipulirani i ne manipuliraju. Odgajatelj je prema tome inicijator odgoja – koji je pretpostavka odgovornosti – te samosvjesni subjekt koji nastoji stvoriti uvjete za zadovoljenje stvaralačkih potreba. S tim da što se odgajnik više razvija, više utječe na daljnji tok odgojnog zbivanja. Istinski odgajatelj ne traži da mu se kaže što i kako će raditi, već otvara prostor za ono buduće.²⁶¹ Djelujući slobodno, dakle stvaralački, ustvari djeluje prije svega odgovorno. Samo je tako moguće djelovati humano.²⁶²

Zaključak

Iz prethodno navedenog, može se zaključiti da su odgoj i sloboda nužno povezani. Odgoj je u temelju čovjeka, bez njega čovjek ni ne može biti čovjekom. Međutim, nije svako međuljudsko djelovanje i komunikacija odgoj. Samo ono djelovanje koje je ujedno stvaralačko, a prema tome i slobodno, koje omogućuje razvitak čovjekovih mogućnosti i moći jest odgoj. Takvo djelovanje nužno mijenja i onoga kojeg se odgaja i onoga koji odgaja. Prema tome i odnos između odgajanika i odgajatelja treba biti ispunjen erosom, ljubavlju, odnosno filozofskim nagonom za spoznajom. Odgajnik i odgajatelj trebaju poštivati jedno drugo i međusobno se nadopunjavati kroz sam proces odgoja. Iako je odgajatelj inicijator, tijek odgoja ipak određuje sam odgajnik prema čijim se potrebama usmjerava daljnje odgojno djelovanje. Odgoj ima svrhu u samome

---

²⁵⁹ Ž. Senković, »Kantova teorija odgoja u etičkoj perspektivi«, str. 144.

²⁶⁰ M. Polić, *Odgoj i svije(s)t*, str. 104.

²⁶¹ M. Polić, *K filozofiji odgoja*, str. 39

²⁶² M. Polić, *Odgoj i svije(s)t*, str. 105.

sebi te mu prema tome nikakav izvanjski cilj ni svrha ne smiju biti nametnuti. Ako se odgoju pripisuje svrha koja nije u odgoju samom, onda je riječ o manipulaciji koja je u suštoj suprotnosti s istinskim, stvaralačkim odgojem. Manipulacijom se nastoji oblikovati čovjeka prema nekim izvanjskim kriterijima i to uglavnom u korist nekoga drugoga, najčešće države. Međutim, čovjek nije plastelin koji se može oblikovati kako tko (po)želi. Naravno, može se pokušati, no svaki pokušaj nužno pada u vodu jer je čovjek po svojoj biti slobodno, stvaralačko biće. Ono kao takvo neprestano zadobija svoju bit, neprestano se traži, potvrđuje, izgrađuje. Čovjek kao stvaralačko, slobodno biće uvijek je okrenuto prema onom mogućem, ali i nemogućem, prema onom budućem. Stoga, čovjek u svojoj komunikaciji s drugima, sa svijetom, uvijek iznova omogućava svijet prouzročujući ga. Naravno, kao autonomno biće koje samo sebi pripisuje norme i svrhu svog djelovanja, čovjek ipak mora voditi brigu za svijet u kojem živi i koji stvarajući ponovno kreira. Jer svako slobodno djelovanje, nužno mora biti i odgovorno – prema samome sebi i prema svijetu, odnosno prema drugim ljudima.

Literatura

Alojzije Hobljaj, »Vrijednosno usmjereni odgoj u vrijednosno usmjerenoj školi«, u: Milan Polić (ur.), *Filozofija i odgoj u suvremenom društvu*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 2006.

Branimir Donat, *Filozofijski rječnik*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1989.

Džon Stjuart Mil, *O slobodi*, Filip Višnjić, Beograd 1988.

Herbert Marcuse, *Čovjek jedne dimenzije*, Izdavačko preduzeće »Veselin Masleša«, Sarajevo 1968.

Immanuel Kant, *Kritika praktičkog uma*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd 1979.

Immanuel Kant, *Osnivanje metafizike čudoređa*, Igitur, Zagreb 1995.

Immanuel Kant, *Vaspitavanje dece*, Bata, Beograd 1991.

Iris Tićac, »Doprinos Dietricha von Hildebranda filozofiji odgoja«, *Metodički ogledi* 12 (1/2005), str. 55-65.

Josip Marinković, *Utemeljenost odgoja u filozofiji*, Školska knjiga, Zagreb 1981.

Lino Veljak, »Obrazovanjem protiv predrasuda«, u: Milan Polić (ur.), *Filozofija i odgoj u suvremenom društvu*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 2006.

Marija Bratanić, »Suvremenost pedagoške misli Pavla Vuk-Pavlovića«, u: Milan Polić (ur.), *Filozofija i odgoj u suvremenom društvu*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 2006.

Milan Polić, *Činjenice i vrijednosti*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 2006.

Milan Polić, *E(ro)tika i sloboda: Odgoj na tragu Marxa*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 1990.

Milan Polić, *K filozofiji odgoja*, »Znamen«, Zagreb 1993.

Milan Polić, *Odgoj i svije(s)t*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 1993.

Milan Polić, »Vrijednosno i spoznajno u suvremenom odgoju«, u: Milan Polić (ur.), *Filozofija i odgoj u suvremenom društvu*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 2006.

Riccardo Sirello, »Filozofija i odgoj: sloboda ili usuglašavanje«, *Metodički ogledi* 12 (2/2005), str. 73-77.

Slobodan Sadžakov, »Moderna subjektivnost i samo-odgoj«, u: Milan Polić (ur.), *Filozofija i odgoj u suvremenom društvu*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 2006.

Terry Eagleton, *Ideja kulture*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb 2002.

Željko Senković, »Kantova teorija odgoja u etičkoj perspektivi«, *Cris* 13 (1/2011), str. 135-144.